

नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसको स्नातकोत्तर तह
द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको आवश्यकताका
परिपूर्तिको लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधार्थी

देवेन्द्रशाली घिमिरे

शैक्षिक सत्र : २०६४-२०६६

क्याम्पस क्रमाङ्क : ५१/०६४

परीक्षा क्रमाङ्क : १९०१३९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०७१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षका छात्र देवेन्द्रशाली घिमिरेले नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै मेहनतका साथ पूरा गरिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु । यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति :

.....

नेपाली विभाग
भरतपुर, चितवन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभागका छात्र देवेन्द्रशाली घिमिरेले त्रि.वि., स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको आवश्यकता परिपूर्तिको लागि तयार पार्नु भएको नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययन शीर्षक शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिद्वारा आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति	हस्ताक्षर
१. प्रा.डा. होमनाथ सापकोटा विभागीय प्रमुख
२. प्रा.डा. होमनाथ सापकोटा शोध निर्देशक
३. सह-प्राध्यापक भागवतशरण न्यौपाने बाह्य परीक्षक

मिति :

कृतज्ञताज्ञापन

मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको आवश्यकता पूर्ति गर्न नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आदरणीय गुरु प्रा.डा. होमनाथ सापकोटाज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो कार्य व्यस्तताका बीचबाटै पनि समय निकालेर शोधपत्र तयारीका सन्दर्भमा मलाई उचित निर्देशन र सल्लाह प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरुप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गर्ने अनुसन्धान समिति वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसप्रति म कृतज्ञ छु । यसैगरी शोधपत्र तयारी सिलसिलामा सहयोग गर्ने वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसको पुस्तकालय र प्रशासनप्रति आभार व्यक्त गर्न मैले आफ्नो कर्तव्य सम्भएको छु । साथै प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा सम्पूर्ण मित्रहरूमा पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

विविध आर्थिक र व्यावहारिक समस्याहरूसँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्च गरेर मेरो अध्ययनलाई यस स्थितिमा ल्याउन योगदान गर्नुहुने मेरा पूजनीय माता-पिता श्री देवीभक्त घिमिरे र श्रीमती चिजमाया घिमिरेप्रति आजीवन ऋणी छु । त्यस्तै शोधपत्र तयार पार्दा व्यावहारिक रूपमा मलाई सहयोग गर्ने मेरी पत्नी सरस्वती पौडेललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु भने शोधपत्र टड्कण गरी सहयोग गरिदिने के.पी. ठकाल एवम् जीवननाथ ढुङ्गानाप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

मिति :

.....
देवेन्द्रशाली घिमिरे

सङ्क्षिप्त शब्दसूची

डा.	डाक्टर
नं.	नम्बर
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	पृष्ठ
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
सम्पा.	सम्पादन
सह-प्रा.	सहायक प्राध्यापक
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
संस्क.	संस्करण

विषयसूची

सिफारिस पत्र
स्वीकृति पत्र
कृतज्ञताज्ञापन
सङ्क्षिप्त शब्दसूची

परिच्छेद एक शोध परिचय

१.१	विषय परिचय	१
१.२	समस्याकथन	१
१.३	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५	अध्ययनको औचित्य र महत्त्व	५
१.६	शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.७	शोधविधि	६
	१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	६
	१.७.२ अध्ययन विधि	६
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	६

परिच्छेद दुई उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन

२.१	विषय परिचय	७
२.२	उखानको परिभाषा	७
२.३	उखानका विशेषता	९
	२.३.१ सारगर्भितता	१०
	२.३.२ सङ्क्षिप्तता	११
	२.३.३ शिक्षामूलकता	११

२.३.४	सजीवता	१२
२.३.५	स्थानीयता	१२
२.३.६	सार्वकालिकता र सार्वजनिकता	१२
२.३.७	रूपविविधता	१३
२.४	लोकसाहित्य र उखान	१३
२.५	उखान र लोकसाहित्यका अन्य विधाको तुलना	१५
२.५.१	उखान र लोकगीत	१५
२.५.२	उखान र लोकगाथा	१६
२.५.३	उखान र लोकनाटक	१६
२.५.४	लोककथा र उखान	१७
२.५.५	गाउँखाने कथा र उखान	१७
२.६	उखान र टुक्कामा अन्तर	१७
२.७	उखानको उत्पत्ति र विकास	१८
२.७.१	ऐतिहासिक घटना	१९
२.७.२	सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश	२१
२.७.३	नीति सन्देश	२२
२.७.४	किंवदन्ती	२२
२.७	निष्कर्ष	२५

परिच्छेद तीन

नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययन

३.१	विषय परिचय	२६
३.२	पारिवारिक जीवन	२६
३.३	नारी जीवन	२७
३.४	आमाबाबु	२८
३.५	आमा	२९
३.६	बहुविवाह	२९
३.७	जोइ-पोइ/लोग्ने-स्वास्नी	३२

३.८	सौता र भङ्केलो	४०
३.९	देवर भाउजू	४२
३.१०	सासू-बुहारी	४३
३.११	छोरी-बुहारी	४८
३.१२	छोरा र छोरी/केटा-केटी	४८
३.१३	फुपू	५३
३.१४	सासू र ज्वाइँ	५३
३.१५	साली-भेना	५४
३.१६	चेलीबेटी	५५
३.१७	विधवा	५७
३.१८	रुठी/अन्धविश्वास	५८
३.१९	अश्लीलता बोधक उखान	५९
३.२०	निष्कर्ष	६१

परिच्छेद चार

उपसंहार

४.१	सारसङ्क्षेप	६२
४.२	निष्कर्ष	६३
४.३	शोधकार्यका प्रमुख प्राप्ति वा उपलब्धि	६३

	सन्दर्भसूची	६५
--	-------------	----

	परिशिष्ट खण्ड : यस शोधपत्रमा प्रयोग भएका नारी विषयक उखानहरू	६८
--	---	----

परिच्छेद : एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

नेपाली जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक पहिचानका उखानहरू विशिष्ट अर्थवाहक उक्तिहरू हुन् । उखानले एकातिर समाजलाई नीतिशिक्षा दिइरहेको पाइन्छ, भने अर्कातिर मानव समाजका कमी-कमजोरीका विषयमा आलोचना गरिरहेको पाइन्छ । उखानलाई लोकोक्ति पनि भनिन्छ । लोक व्यवहारमा दृष्टान्त कथनका रूपमा उखानहरूलाई प्रयोग गरिन्छ । सामान्य कथन भन्दा भिन्न विशिष्ट आलङ्कारिक उक्तिका रूपमा प्रयुक्त हुने नेपाली उखानहरू सामाजिक, सांस्कृतिक, पशुपंक्षी, जीवजगत्, दैनिक कामकाज, नारी आदि विविध विषयसँग सम्बन्धित छन् । प्रस्तुत शोधकार्य नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधकार्य नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययनसित सम्बन्धित छ । शोधको मुख्य विषयसित सम्बन्धित र निर्धारित समस्याहरू निम्नलिखित छन् :

- (१) उखानको सैद्धान्तिक स्वरूप के-कस्तो छ ?
- (२) नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरू के-कस्ता रहेका छन् ?

यिनै प्रमुख जिज्ञासा वा समस्याहरूको समाधानमा प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित छ ।

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

समस्या कथनमा उल्लिखित समस्याहरूको समाधान नै प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य हो । समस्या समाधानसित सम्बन्धित अनुसन्धानका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नलिखित छन् :

- (१) उखानको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपण गर्नु,
- (२) नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानहरूको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली लोकजीवनमा मौखिक परम्पराका रूपमा वर्षौंदेखि प्रचलित हुँदै आएका नेपाली उखानको विषयमा विभिन्न विद्वान् तथा समालोचकहरूले समीक्षा, समालोचना, टीका-टिप्पणी गरेका छन् । यस विषयमा मोतीराम भट्टको पालादेखि अध्ययन हुन थालेको भए तापनि नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानका बारेमा विस्तृत अध्ययन हुन बाँकी रहेको छ । यस अगाडि नेपाली उखानका बारेमा जे-जस्तो अध्ययन भएको छ, त्यसको कालक्रमिक समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

मोतीराम भट्ट (१०५२) ले **वधु शिक्षा** पुस्तकको भूमिकामा *उखानको बखान र जान्ने कथासङ्ग्रह* भनी उखानका बारेमा उल्लेख मात्र गरेका छन् । यस चर्चाबाट उखानका बारेमा अध्ययन सुरु हुन लागेको बुझ्न सकिन्छ ।

पारसमणि र अमरमणि प्रधान (२०११) ले **नेपाली चलती उखान** पुस्तकको भूमिकामा उखान भाषाको ज्यान हो, जातिका अनुभवको सार भनेका छन् । विद्वान्हरूले व्याख्यान दिएर बुझाउन नसक्ने कुरा एउटा उखानले बुझाउन सक्छ । तर्कमा नछिनिएको कुरा उखानले च्वाट्ट छिनाल्छ भनेका छन् । प्रस्तुत कृतिले उखानका बारेमा उखान के हो ? उखान कस्तो हुन्छ ? भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेको छ । यसबाट उखानको अर्थ बुझ्न मद्दत पुग्छ ।

सत्यमोहन जोशी (२०१४) ले **हाम्रो लोक संस्कृति** पुस्तकमा उखान भनेको पदलालित्यले हिस्सी परेको, लाक्षणिक भावपूर्ण अर्थ भएको उक्ति लोकोक्ति भनेका छन् ।

यसको प्रयोग समाजमा शिक्षित, बुढाबुढीदेखि लिएर केटाकेटीसम्म एकनासले हुन्छ । यो सानो वा ठूलोको उमेरका हिसाबले मनोरञ्जन दिनमा कुनै फरक पाउँदैन भन्ने कुरा यसबाट बुझ्न सकिन्छ । यस कार्यबाट उखान आलङ्कारिक उक्ति हो भन्ने कुरा बुझ्न मद्दत पुग्छ ।

बालकृष्ण पोखरेल (२०२२) ले **राष्ट्रभाषा** पुस्तकमा साधारण बोलचालमा उखान र टुक्कालाई एकै ठाउँ मिलाएर बोल्ने चलन छ परन्तु उखान र टुक्का दुई अलग कुरा हुन् भन्नेका छन् । यस कार्यबाट उखान लोकसाहित्य अन्तर्गत छुट्टै अस्तित्व बोकेको विधा हो भन्ने कुरा जान्न मद्दत पुग्छ ।

पुष्कर शमशेर (२०२४) ले **नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्य पद्धति इत्यादिको कोश** पुस्तकमा आफूभन्दा अगाडिका अध्येताले उखान र टुक्काको विषयमा छुट्टै अध्ययन गरेको नपाइएकाले आफूले अध्ययन गरेको बताएका छन् । व्याकरणात्मक उक्त पुस्तकमा व्याकरणका साथै नेपाली उखान र टुक्काका बारेमा छुट्टाछुट्टै उदाहरण र परिभाषा दिएर अध्ययन गरेका छन् । यसबाट पनि उखानको छुट्टै अध्ययन हुन सुरु गरेको बुझ्न सकिन्छ ।

राममणि आचार्य दीक्षित (२०२७) ले **उखान सङ्ग्रह** पुस्तकमा उखानको सङ्कलन गर्ने काम गरेका छन् । उनले काठमाडौँ, गोरखा, पाल्पा, पोखरा, जुम्ला, धनकुटा र तराईतिरबाट पनि सङ्कलन गरिएको हो भनी सङ्कलित क्षेत्र र उक्त क्षेत्रमा प्रचलित उखानको परिचय साथै उखान सङ्कलन गर्ने काम गरेका छन् । यस कार्यले स्थानगत विविधताका आधारमा उखान पनि अलग अलग प्रयोग हुने कुराको जानकारी बुझ्न मद्दत पुग्छ ।

टीकाराम पन्थी (२०३६) ले **उखानका जराहरू** शीर्षकको लेखमा उखानको भाषिक महत्त्वको विषयमा बताउँदै उखानमा निहित सीमित शब्द र तिनको व्यङ्ग्यात्मक अर्थले श्रोताको हृदयलाई चिरस्थायी प्रभाव पार्ने उखानहरू भाषाका सञ्जीवनी सुधा हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

मोहनराज शर्मा (२०३६) ले **शब्द रचना र वर्ण विन्यास** पुस्तकमा वाक्यस्तरको संरचना हुने सूत्रात्मक उक्ति वा कथनलाई उखान भनेका छन् । शर्माले उखानको अर्थ उसको उत्ससंग सम्बद्ध हुन्छ भनेका छन् । यसमा आयामगत संरचनाका दृष्टिले स्पष्ट्याउने काम भएको छ ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी (२०४१) ले **नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना** नामक पुस्तकमा लोकानुभवलाई आत्मसात् गरेको हुनु, जनजिब्रोबाट नै विस्तारित र विकसित हुनु, गद्यात्मक भएर पनि लयात्मक हुनु, भाषालाई सिंगारी चुट्किलो र प्रभावकारी बनाउनु, सङ्क्षिप्त र सारगर्भित हुनु उखानका विशेषता हुन् भनेका छन् ।

गोपाल पाण्डे 'असीम' (२०४५) ले **रचना केशर** नामक व्याकरणात्मक पुस्तकमा अन्य भाषाहरूमा भैं नेपाली भाषामा पनि उखानहरू प्रशस्त रहेको कुरा उल्लेख गर्दै उखान छोटकरीमा शिक्षा दिन चलिरहेको साना-साना वाक्य वा वाक्यांश हो भनेका छन् ।

शिवप्रसाद पौड्याल (२०५१) ले **लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्रमा स्थलगत सर्वेक्षण गरी त्यस क्षेत्रमा प्रचलित उखानको सङ्कलनका साथै तिनको विवेचना गरेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्य विशेष क्षेत्रमा प्रचलित उखानको खोज अनुसन्धानमा केन्द्रित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

केशव सुवेदी (२०५५) ले **नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन, अनुसन्धान परम्परा** अनुसन्धान प्रतिवेदनमा उखान र टुक्का लोक साहित्यका दुई अलग अलग विधा हुन् तर तिनको छुट्टा छुट्टै अध्ययन समीक्षा नगरी एकै ठाउँमा गरिएको छ भनेका छन् ।

कपिल अज्ञात (२०५६) ले **उखानको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण** शीर्षकको लेखमा उखानको परिचय, परिभाषा, विशेषतामाथि प्रकाश पारेका छन् ।

चूडामणि बन्धु (२०५८) ले **नेपाली लोकसाहित्य** पुस्तकमा उखानका नाम, विशेषता, तसैव उखानको प्रयोग, अध्ययन परम्परा, वर्गीकरण जस्ता उपशीर्षकका आधारमा उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रभा भट्टराई (२०५८) ले सासू बुहारी वर्षौदेखि जुहारी लेखमा सासू बुहारीका विषयमा कथिएका थुप्रै उखानहरू नेपाली समाजमा वर्षौदेखि प्रचलित हुँदै आएका कुरा उल्लेख गरेकी उनले यसमा यस किसिमका उखानमा सासू बुहारीका बीचमा असल सम्बन्ध र प्रेमभाव खोज्न ज्यादै गाह्रो हुन्छ भनेकी छन् । यसरी नेपाली समाजमा प्रचलित हुँदै आएका उखानमा सासू बुहारी बीचको नकारात्मक भाव मात्र देखिने यस किसिमका उखानले नेपाली समाजको चिन्तनलाई प्रतिबिम्ब गरेका छन् भनिएको छ । यसले नेपाली समाजको चिन्तन प्रवृत्तिको अध्ययन गर्न मद्दत मिल्छ ।

देवी नेपाल (२०५९) ले नेपाली उखानमा जातीय आरोप शीर्षकको लेखमा नेपाली समाजमा जातीय आरोपका रूपमा प्रचलित उखानको परिचय दिँदै बाहुन, क्षेत्री र कुमाई, नेवार, मगर, भोटे, गुरुङ, थारू, कामी, दमाई, सार्की र धोबीलाई आरोप गरेर कथिएका उखानको बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

शिवप्रसाद पौड्याल (२०६२) ले नेपाली उखानको अध्ययन शीर्षकको विद्यावारिधि शोध प्रबन्धमा उखानको स्वरूप, सैद्धान्तिक अध्ययन, वाक्यताईवक अध्ययन, सामाजिक अध्ययन गर्ने काम गरेका छन् ।

उल्लिखित पूर्वकार्यबाट नेपाली उखानका बारेमा अध्ययन भए तापनि नेपाली उखानमा नारी विषयसँग सम्बन्धित उखानको विस्तृत अध्ययन हुन बाँकी रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले यस शोधकार्यमा नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको विस्तृत अध्ययन गर्ने काम गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

पूर्व कार्यको अध्ययनबाट के कुरा स्पष्ट भएको छ भने नेपाली उखानमा नारी विषयसँग सम्बन्धित अध्ययन विश्लेषण हुन बाँकी नै छ । तसर्थ यस शोधकार्यमा नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययन विश्लेषण गर्नु नै यस शोधकार्यको महत्त्व र औचित्य समेत पुष्टि हुन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानलाई मात्र आफ्नो अध्ययनको सीमा बनाएकोले प्रस्तुत अध्ययन नारी विषयक नेपाली उखानमा सीमित रहेको छ र यसमा क्षेत्रगत सङ्कलन भएको छैन । सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनमा मात्र यो सीमित छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र अध्ययन विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा पुस्तकालयीय सामग्रीबाट सम्बद्ध उखानहरूको सङ्कलन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

१.७.२ अध्ययन विधि

सङ्कलित सामग्रीलाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिबाट विवेचना र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोध प्रस्तावलाई निम्न अध्यायमा विभाजन गरिएको छ :

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन

परिच्छेद तीन : नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययन

परिच्छेद चार : उपसंहार

माथि उल्लेख गरिएका शीर्षकमा आवश्यकताअनुसार उपशीर्षकहरू समेत राखिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन

२.१ विषय परिचय

प्रस्तुत परिच्छेदमा उखानको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा उखानको परिचय, परिभाषा, उखानका विशेषता र उखान र लोकसाहित्यको स्वरूपको आधार प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ उखानको परिभाषा

लोक साहित्यको लोकोक्तिअन्तर्गत पर्ने उखानलाई अङ्ग्रेजीमा प्रोभर्व भनिन्छ । उखानको प्रचलन संसारकै जाति र भाषामा प्राचीनकालदेखि नै भइआएको पाइन्छ । यस किसिमको 'उखान' शब्दको व्युत्पत्ति संस्कृतको 'उपाख्यान' बाट प्राकृतमा 'उवक्खाण' हुँदै नेपालीमा 'उखान' बन्न गएको हो । 'उखान' लाई बुझाउने पर्यायवाची शब्दका रूपमा आहान, लोकोक्ति, कथन, भनाइ, सूक्ति, कहावत, उक्ति, किस्सा जस्ता शब्दहरू प्रचलित छन् । तापनि नेपालीमा 'उखान' शब्द नै बढी प्रचलित छ ।

'उखान' लोकसाहित्यको श्रव्यविधाका रूपमा प्रचलित छ । उखानहरू छोटो, सारपूर्ण, सूक्तिमूलक र मार्मिक हुन्छन् । लोक जीवनले यस्ता उखानको प्रयोगबाट व्यावहारिक शिक्षा लिनेदिने गरेको पनि पाइन्छ । उखानहरू लोकजीवनमा श्रुतिपरम्परामा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै आएका देखिन्छन् (सुवेदी, २०५५ : ९) । लोकाभिव्यक्तिको विशाल फाँटमा उखानले एक लघु कथनको रूप लिएको छ भने सिङ्गो उखानको भण्डार लोक साहित्यको एक विधा बन्न गएको छ (त्रिपाठी र अन्य, २०३९ : १०३) । यस्ता उखान लोकमानसका चिन्तनपरक अभिव्यक्ति मानिन्छन् । यिनमा कुनै पनि जातजाति, वर्ग, लिङ्ग, उमेर, मानसिक स्तर, सोचाइ, चिन्तन, प्रवृत्ति, निष्ठा, आस्थाजस्ता विषय प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् । साथै कुनै पनि राष्ट्रको भू-बनोट, भाषा, कला,

भेषभूषा, जीवजन्तु, वनस्पति र प्रकृतिजस्ता कुराहरू पनि उखानमा प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् ।

उखानको परिभाषा दिने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नो धारणालाई अगाडि सारेका छन् । त्यस्ता मुख्य-मुख्य विद्वान्का परिभाषाहरू निम्नप्रकार छन् :

“वास्तवमा उखान भनेको पदलालित्यले हिस्सी परेको एक लाक्षणिक भावपूर्ण भएको लोकोक्ति हो । यसको प्रयोग समाजका शिक्षित, अशिक्षित बूढाबूढीदेखि लिएर केटाकेटी सबैले गर्छन्” (जोशी, २०४१ : २८) ।

उपर्युक्त परिभाषा उल्लेख भएजस्तै उखान कुनै एउटा व्यक्ति, जाति वा वर्गको मात्र पेवा नभई साझा सम्पत्ति हो । यसमा एउटा शब्द पनि निरर्थक तथा बेकार हुँदैन । प्रायः उखानहरूले अभिधार्थभन्दा लक्ष्यार्थ वा व्यञ्जनार्थतिर नै बढी झुकाव राख्ने हुनाले जोशीका भनाइलाई पनि महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

उखानको परिभाषा दिने क्रममा मोतीलाल पराजुलीले जोशीले भन्दा भिन्न धारणा राखेका छन् । उनको विचारमा “जीवनका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि र अनुपलब्धि तथा त्यसबाट घात-प्रतिघातको बौद्धिक निचोर नै लोकमानसमा प्रचलित उखान हो” (पराजुली, २०४९ : ८) ।

एउटै वाक्यमा उखानलाई चिनाउने प्रयास गरिएको उपर्युक्त परिभाषामा पराजुलीले उखानलाई अनुभवका सार र ज्ञानका भण्डार हुन् भनेर उखानको महत्त्वलाई माथि उकासेका छन् ।

भाषाविद् बालकृष्ण पोखरेलले “लौकिक वाणीहरू र लोकमान्यता पाएका महापुरुषहरूका सूक्तिहरूलाई उखान भनिन्छ” (पोखरेल, २०४८ : १२१) भनेका छन् ।

उपर्युक्त छोटो परिभाषाले लोकमान्यता पाएका विशिष्ट उक्तिहरूलाई नै उखान हुन् भनेर उखानको एउटा पक्षलाई चिनाउने काम गरेको छ ।

नेपाली उखानका अध्येता कृष्णप्रसाद पराजुलीले “लोकव्यवहारमा अनुभवका चुट्किला र गहकिला उक्ति, सामाजिक नीति-निर्देशन, शिक्षा, दृष्टान्त, उपमा आदिका रूपमा सूत्रबद्ध भएर प्रयोग हुने लोकअनुभवबाट सिर्जित यस्ता उक्ति वा कथन नै उखान हुन्” (पराजुली, २०५४ : २०) भनेका छन् ।

उपर्युक्त परिभाषाले उखान भनेको समाजलाई विविध पक्षहरूमा मार्गनिर्देश गर्ने निर्देशक, जीवनयात्राको अनुभवको निचोर तथा सूत्रात्मक उक्ति हो भन्ने आशय प्रकट गरेको छ । उखानमा अलङ्कारहरू समेत समावेश भएको हुनाले यसले लोकसाहित्य र शिष्ट साहित्य दुवैमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्ने कुरा समेत उल्लेख गरी उखानको महत्त्वलाई प्रष्ट्याएको छ । अन्य परिभाषाहरूको तुलनामा यो परिभाषा बढी वैज्ञानिक देखिन्छ ।

उखानहरू लोक व्यवहारमा दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग हुँदै आएका देखिन्छन् । संरचनाका दृष्टिले यी वाक्यात्मक र अनुप्रासीय स्वरूपका हुन्छन् । यिनमा अभिधार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यञ्जनार्थको प्रधान्य रहन्छ; तापनि विशेष गरी उखान लक्ष्यार्थमा नै प्रयोग हुन्छ । लोकजीवनको पृष्ठभूमिमा सिर्जिने उखानहरूको निर्माण पढ्न लेख्न नजान्ने व्यक्तिहरूले सहज रूपमा गर्ने गरेको पाइन्छ (पौड्याल, २०६२ : १०) ।

उखानको संरचित ढाँचामा गद्यात्मक तथा पद्यात्मक रूप हुन्छन् तापनि दुवैथरि अवस्थामा लयको झङ्कारचाहिँ पाइन्छ । उखानको अध्ययन सामाजिक र भाषिक दुवै दृष्टिले उक्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ; तापनि भाषिक दृष्टिले उखानको अध्ययन ऐतिहासिक भाषा विज्ञानका क्षेत्रमा बढी लाभदायक हुने देखिन्छ । भाषालाई बढी रोचक र प्रभावोत्पादक बनाउने तत्वका रूपमा उखानलाई लिइन्छ । स्वतन्त्र वाक्यात्मक कथनका रूपमा आएर रचनामा अर्थ चमत्कार ल्याउने हुनाले उखानको अध्ययन भाषिक अलङ्कारका रूपमा पनि गर्न सकिन्छ ।

२.३ उखानका विशेषता

नेपाली उखान विभिन्न विशेषताले युक्त भएका हुन्छन् । तिनले लोकजीवनका विभिन्न पक्षलाई छोएका हुन्छन् । ज्ञानविज्ञान, नीतिचेतना, अभिवृत्ति आदिलाई पनि अँगालेका हुन्छन् भन्ने कुरा लोकसाहित्यका अध्येताहरूले प्रस्तुत गरेका छन् ।

शम्भुप्रसाद कोइरालाका अनुसार उखान मूलतः पाँचवटा विशेषताले युक्त भएका हुन्छन् : (१) सङ्क्षिप्तता एवम् सारगर्भितता, (२) निरीक्षण एवम् अनुभूतिको व्यञ्जना, (३) सरलता एवम् लयात्मकता, (४) प्रभावशालिता एवम् लोकरञ्जकता र (५) तुकबन्दी र अन्त्यानुप्रासको प्रयोग (पराजुली, २०५० : १३३) ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले (१) सारगर्भितता, (२) सङ्क्षिप्तता, (३) सरलता, (४) रूप विविधता, (५) सजीवता र (६) लोकप्रियता भनी उखानका छवटा विशेषताको चर्चा गरेका छन् (गिरी, २०५४ : ९१) ।

यसरी विभिन्न अध्येताहरूका दृष्टिमा देखापरेका उखानका विशेषताका आधारमा समग्रमा निम्न प्रकारका विशेषताले भरिएका उखानहरू लोकजीवनमा प्रचलित देखिएका छन् :

२.३.१ सारगर्भितता

सारगर्भित हुनु उखानको आफ्नै निजीपन हो । उखान मानिसको जीवनयात्राको सारकै रूपमा आएका हुन्छन् । पुस्तौँ-पुस्तादेखिका अनुभव र विभिन्न घटनाहरूका गाँठी कुरालाई समातेर जनजीवनका प्रसङ्गहरूलाई प्रतिध्वनित गराउनु उखानको मुख्य लक्षण हो । मानवबोलीको सुरु भएदेखि खारिँदै, माभिरँदै आएका जीवनका लामा अनुभवहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा चट्ट टिपेर सारगर्भितता दिन उखान सक्षम छन् :

- (क) एक हातले ताली बज्दैन ।
- (ख) ओल्लो घाट न पल्लो तिर ।
- (ग) देख्नेका आँखा फुटे सुन्नेको सही ।
- (घ) जो होचो उसको मुखमा घोचो ।
- (ङ) नाच्च नजान्ने आँगन टेढो ।

(च) बर्मा गयो कर्मसँगै ।

यसरी उखानले एउटा सानो कथनले सिङ्गो अनुच्छेदलाई अर्थ्याउन सक्ने हुनाले उखान सारगर्भित हुन्छन् भनिएको हो । यसरी उखान अत्यन्त सङ्क्षिप्त भईकन पनि सारगर्भित र प्रभावशाली हुन सक्ने कुरा स्पष्ट छ ।

२.३.२ सङ्क्षिप्तता

उखानको अर्को विशेषता सङ्क्षिप्तता हो । यिनको आकार र रूप देख्दा सङ्क्षिप्त छ तर यिनले बोकेको अर्थ वा भाव व्यापक र विस्तृत रहेको छ । उखान आकारमा छोटो र थोरै समयमा प्रयोग गर्न सकिने हुनाले नै यिनको लोकप्रियता बढ्दै गएको हो । एउटा सानो लोटामा समुद्र अटाउन सक्ने क्षमता उखानमा हुन्छ । जस्तै :

(क) कौडी न सौडी भन्चेकतिर दौडी ।

(ख) खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दैन ।

(ग) जहाँ गुलियो उहीं बाहुन भुल्यो ।

(घ) डाकी न बोलाइ लिँडे पुच्छर डोलाइ ।

(ङ) जहाँ स्त्री उहीं श्री ।

(च) गाई मारी गधा पोस्ने ।

(छ) हाँस्यो कि नास्यो ।

(ज) देश गुनाको भेष, आदि ।

२.३.३ शिक्षामूलकता

उखानहरू शिक्षामूलक हुन्छन् । नेपाली उखानले व्यावहारिक ज्ञानगुनलाई सिकाइरहेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहका पालादेखि नै उखानमा जीवनसङ्घर्षका क्रममा हात लागेका उपलब्धि र अनुपलब्धिको सारका रूपमा आएका यी उखानहरू गाउँलेका शब्दभण्डार नै हुन् । यी अशिक्षित तथा वैज्ञानिक ज्ञानबाट टाढा रहेका ग्रामीण जनताका मुखबाट निस्केका उद्गार हुन् । जस्तै :

- (क) बलेको आगोमा घ्यू थप्नु ।
- (ख) आगो ताप्नु मुढाको कुरा सुन्नू बूढाको ।
- (ग) अति गर्नु अत्याचार नगर्नु ।
- (घ) आँखाले देखेको मान्नु, कानले सुनेको नमान्नु ।
- (ङ) इमान भनेको लाख हो, धन भनेको खाक हो ।
- (च) कि पढेर जानिन्छ कि परेर जानिन्छ ।
- (छ) खानी बेला घिन नसम्भनू, सुत्नी बेला रिन नसम्भनू ।
- (ज) ठेस नलागी होस् आउँदैन ।
- (झ) बस्न पाएँ भन्दैमा थ्याच्च नबस्नू, बोल्न पाएँ भन्दैमा प्याच्च नबोल्नू ।
- (ञ) भाइ फुटे गँवार लुटे, आदि ।

२.३.४ सजीवता

उखानमा दिन-प्रतिदनका भोगाइहरू प्रतिबिम्बित हुने भएकाले यसले भाषा र भावलाई जीवन्त राख्नमा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ । त्यसकारण उखानमा सजीवता छ भन्न सकिन्छ । जनजीवनमा आइपर्ने जीवन निर्वाहको क्रममा सत्य र तथ्य घटनाको राम्रो चित्रण गर्न उखानहरू पनि सफल छन् । जस्तै :

- (क) कानो गोरुलाई औँसी न पूर्ने ।
- (ख) कुमालेको हाँडी वारपाककी राँडी ।
- (ग) काग गराउँदै रहन्छ, पिना सुक्दै रहन्छ, आदि ।

२.३.५ स्थानीयता

उखानले स्थानीय परिवेश, स्थान, वस्तु आदिलाई झल्काउने हुनाले स्थानीयतालाई पनि उखानको विशेषता मानिन्छ । न्याय नपाए गोरखा जानू विद्या हराए काशी जानू, काशी जानू कुतीको बाटो जस्तो उखानले त्यस ठाउँको विशेषता झल्काएको छ ।

२.३.६ सार्वकालिकता र सार्वजनिकता

उखान कुनै पनि जाति, वर्ग, भाषा तथा समाजको मात्र पेवा नभई सबैको साभ्ता सम्पत्ति हो । त्यसकारण उखानको प्रयोग सबैले साभ्ता रूपमा गर्दछन् । उखानले मान्छेको सामूहिक एवम् व्यक्तिगत जीवनशैलीलाई भल्काइरहेका हुन्छन् । जुनसुकै कुरा पनि एउटा निश्चित समयमा देखापर्ने र पछि लोप हुने हुन्छन् । **बूढा मरे भाषा सरे** भनेभैँ यो एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै अधि बढिरहेको हुन्छ । प्राचीनकालदेखि बूढा पुरानाले भन्दै आएका सारगर्भित अभिव्यक्ति नै सार्वजनिक र सार्वकालिक उखान हुन् । निश्चित घटना वा महत्त्वपूर्ण समयमा भनिएको उक्ति नै आजसम्म लोकजीवनले ग्रहण गर्दै आइरहेका छन् । जस्तै :

(क) आफैँ त महादेव उत्तानो टाड कसले देला वर ।

(ख) म आउँदा मोही पाइँनँ कमारो पठाइदे ।

यसरी प्रत्येक उखान सुरुमा निश्चित सीमामा वा घटनामा बाँधिए पनि पछि सार्वजनिक र सार्वकालिक गुणले जीवन्त र लोकप्रिय बनेका छन् ।

२.३.७ रूप विविधता

उखानमा रूप विविधता पनि भेटिन्छ । केही उखान सामान्य हुन्छन् भने केही लयात्मक हुन्छन् । तुक मिलेका र नमिलेका उखान पनि चलन-चल्तीमा रहेका पाइन्छन् । यसरी हेर्दा उखान गद्यात्मक, पद्यात्मक, प्रश्नात्मक र प्रश्नोत्तरात्मक किसिमका भेटिन्छन् । यस किसिमको विशेषतालाई चिनाउन निम्नानुसार उखानहरू दिइएको छ :

(क) पुस फासफुस ।

(ख) लामो उखान – यसो गर बुहारी बालक काखमा छ, उसो गर बुहारी बालक काखमा छ, भात खान आइज बुहारी बाजेको ठूलो थाल कहाँ छ ?

(ग) प्रश्नात्मक उखान – कसको पेटाँ को पस्न सकछ र ?

(घ) प्रश्नोत्तरात्मक उखान – दूध केमा पोखियो ? भागैमा ।

(ड) लयात्मक उखान – खान्न खान्न लोकचार खान लाग्यो मानाचार ।

२.४ लोकसाहित्य र उखान

लोकसाहित्य 'लोक' र 'साहित्य' दुईवटा शब्द मिलेर बनेको एउटा समस्त शब्द हो । 'लोक' शब्दले सामान्य जनजीवन, जनसमुदाय वा दुनियाँ, संसार भन्ने बुझाउँछ । आर्य संस्कृतिमा 'लोक' शब्दले चौध भुवनको सङ्केत गरे तापनि लोकसाहित्यका सन्दर्भमा भने 'आदिम जातिका सबै व्यक्ति जसको मेलबाट यो समाज बनेको छ' भन्ने विश्वकोशको अर्थ नै बढी सान्दर्भिक देखिन्छ (घिमिरे, २०५४ : ८७) । साहित्य शब्दले पनि लिखित वा अलिखित जुनसुकै मनुष्यका हृदयबाट निस्केको कोमल तथा निश्छल सरस अभिव्यक्तिलाई जनाउँछ । तर यहाँ लोकसाहित्य शब्दले खासगरी अलिखित र मौखिक अभिव्यक्तिलाई जनाउँछ (थापा, २०४१ : ४) । अतः लोकसाहित्य भन्नाले जनताहरूका मुखमुखमा हुकँदै आएको मौखिक सरस र सरल अभिव्यक्ति नै हो । लोकसाहित्य भन्नाले जनताहरूका मुखमुखमा हुकँदै आएको मौखिक सरस र सरल अभिव्यक्ति नै हो । लोकसाहित्य समाजबाटै सृजित, विकसित र समाजले नै प्रयोग गर्ने जीवित साहित्य हो । यसका रचनाकार अज्ञात हुन्छन् र यसले समाजको मनोभावलाई प्रस्तुत गर्दछ । सामान्य जनजीवनका आँसु-हाँसो, सुख-दुःख, समस्या एवम् वेदना, शोषण र अत्याचार आदिलाई लोकले बुझ्ने गरी सरल भाषामा कलात्मक पाराले रङ्गाएको हुन्छ । यिनै कुराहरू नै लोकसाहित्यका मुख्य विशेषताहरू हुन् ।

लोकसाहित्य सबैको साझा सम्पत्ति हो । यसले धनी-गरिब, जातजाति कसैप्रति पनि भेदभाव राख्दैन । गाउँ-सहर, वन-जङ्गल, हिमाल-पहाड सबै ठाउँमा अवस्थित समाजहरूमा लोकसाहित्य त्यत्तिकै प्रयुक्त भएको हुन्छ । अखण्ड मानव समाजको प्रतीकको रूपमा देखिएको लोकसाहित्य मानव समाजको यथार्थ चित्र हो । विगत जीवनको इतिहास हो, मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्किएको अभिव्यक्ति हो । अन्य साहित्यमा लोकसाहित्यमा जस्तै जीवनको यथार्थ चित्रण पाइँदैन । यसमा जीवनका सुख-दुःखका भोगाइ र तिता-मिठा अनुभवहरूलाई निश्छल, निष्कपट र स्वाभाविक ढङ्गबाट अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । यसले जीवनयात्राको क्रममा पाइने जुनसुकै प्रकारका अनुभव र अनुभूतिहरूको पनि लोकानुरूप रूप लिँदै जान्छ र मीठो अनि लोभ्याउँदो भाषा र शैलीलाई पत्रे हृदयस्पर्शी

बन्दै जनसमक्ष प्रकट हुन्छ । वास्तवमा यस्तै अभिव्यक्तिको प्रकारलाई लोकसाहित्यको नाम दिन सकिन्छ (थापा, २०४१ : ३) ।

लोकसाहित्यको क्षेत्र निकै व्यापक छ । सम्पूर्ण जगत् नै यसको क्षेत्र हो । शिष्ट साहित्यको तुलनामा यसको क्षेत्र यति व्यापक रूपमा फैलिएको छ जति यो विशाल जगत् फैलिएको छ । सहजता, सरलता, सजीवता, प्रवाहमयता आदि लोकसाहित्यका विशिष्ट गुण हुन् । लोकसाहित्य आभिजात्य संस्कार, शास्त्रीयता, पाण्डित्यको चेतना वा अहङ्कार शून्य एउटा परम्परामा जीवित मानिसहरूको साहित्य हुनाले यो स्वतः स्फूर्त र स्वाभाविक हुन्छ । यसमा न औपचारिकताको भन्कट छ न परिमार्जनको चक्कर छ, न त पाण्डित्यको क्लिष्टता नै (गिरी, २०५४ : ९०) ।

यसरी लोकको मनोरञ्जनको साधन मानिएको लोकको मनोभावहरूको अभिव्यक्ति भएको लोकसाहित्यका लोकगीत, लोकनाटक, लोककथा, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान र टुक्का जस्ता विविध विधाहरू छन् । उखानमा पनि लोकानुभवका खिरिला अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत भएका हुन्छन् । लोकसाहित्यअन्तर्गत लोकोक्तिभित्र पर्ने गाउँखाने कथा, उखान-टुक्का आदिमध्ये उखान पनि एउटा महत्त्वपूर्ण विधा हो । लोकसाहित्यमा रहने विशेषताहरू उखानमा पनि रहनु, लोकसाहित्यका अन्य विधाहरूसँग पनि यसको प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सम्बन्ध रहनु आदि कारणहरूले गर्दा नै उखानको विशाल भण्डार लोकसाहित्ये एउटा दरिलो खम्बाको रूपमा स्वीकृत छ ।

२.५ उखान र लोकसाहित्यका अन्य विधाको तुलना

लोकसाहित्यको भण्डार निकै ठूलो छ । यसभित्र लोकगीत, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान-टुक्का आदि विधाहरू पर्दछन् । एउटै लोकसाहित्यका विभिन्न शाखाहरू हुनाले यी विधाहरूमा केही समानता पनि पाइन्छ भने अलग-अलग विधाहरू भएकाले सबै विधाका आ-आफ्नै छुट्टै विशेषताहरू र परिचय पनि छन् । यिनै विधाहरूबीचको समानता र असमानता केलाउँदै ती विधाहरूको क्रमशः यहाँ सामान्य तुलना गरिएको छ ।

२.५.१ उखान र लोकगीत

यी दुई विधाका उत्पत्ति र प्रयोग क्षेत्र लोकजीवन नै हुनु, परिष्कार र परिमार्जनको जरूरी नपर्नु, रचनाकार अज्ञात रहनु एवम् सामूहिक भावनाहरू अभिव्यक्त गर्ने साझा सम्पत्ति हुनु यिनीहरूबीच पाइने समानता हुन् । यति धेरै समानताहरू हुँदाहुँदै पनि यी दुई विधाका बीच थुप्रै भिन्नताहरू पनि छन् । लोकगीत सुख-दुःखको गेयात्मक अभिव्यक्ति हुनाको साथै मनोञ्जनको साधन पनि हो भने उखान भाषाको रत्न तथा सञ्जीवनी हो । यो अनुभवको सार र ज्ञानको भण्डार पनि हो । उखान गद्य-श्रव्य विधा भएकोले यसको महत्त्व प्रयोगमा र यसले मानिसलाई मनोरञ्जन दिँदै लोकजीवनलाई रसिलो बनाउँछ । उखानको प्रयोग प्रसङ्गवश हुन्छ र यसमा एक जना भए पनि श्रोताको उपस्थिति अनिवार्य छ भने लोकगीत जहाँ र जति बेला पनि गाउन सकिन्छ र श्रोता बिना गायकले एकलै गाउन पनि सक्छ । यसरी उपर्युक्त समानता तथा भिन्नताको आधारमा लोकगीत र उखानलाई छुट्याउन सकिन्छ ।

२.५.२ उखान र लोकगाथा

यी दुवै विधा परम्परादेखि समाजमा प्रचलित हुँदै आउनु, तिता-मिठा भोगाइका अभिव्यक्ति हुनु लोकमा प्रिय रहनु जस्ता केही समानताहरू भए पनि यी दुईका बीच धेरै असमानताहरू छन् । उखान कुनै पनि महत्त्वपूर्ण घटना तथा उपलब्धि र अनुपलब्धिको सार वा सूत्रात्मक रूप हो भने गाथा घटना वा विशेष व्यक्तिहरूको वीरतापूर्ण कार्यको विस्तृत गुणगान हो । उखान थोरै समयमा धेरै प्रयोग गर्न सकिन्छ भने गाथा गाउँदा एउटै गाथाले निकै लामो समय लिन्छ । गाथा गाउन गला राम्रो भएको व्यक्ति चाहिन्छ भने उखान जसले पनि प्रयोग गर्न सक्छ । उखान गद्यात्मक वाक्यस्तरको हुन्छ भने गाथा विस्तृत गेयात्मक रूपमा संरचित हुन्छ । उखान सार्वकालिक हुन्छ भने गाथा विशेष-विशेष समयमा मात्र गाइन्छ ।

२.५.३ उखान र लोकनाटक

यी दुवै एउटै लोकसाहित्यका विधा हुन् । दुवैमा सामाजिक-सांस्कृतिक स्थितिको अभिव्यक्ति भएको हुन्छ तापनि यी दुईका बीच समानता भन्दा भिन्नताहरू बढी छन् । उखान मूलतः श्रव्य विधा हो भने लोकनाटक अभिनेयात्मक दृश्य विधा हो । लोकनाटकमा

एकपटकमा एक वा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूले पनि अभिनय प्रस्तुत गर्न सक्दछन् तर उखान एकपटकमा एक व्यक्ति मात्र भन्न सक्छ । उखान जहाँ र जुनसुकै समयमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ भने लोकनाटक विशेष चाडपर्वमा, पूर्व तयारी गरेर निश्चित समय र स्थानमा मात्र देखाउन सकिन्छ । यसरी लोकनाटक देखाउन नाट्यकर्ताको साथै अत्यधिक दर्शकहरूको पनि आवश्यकता पर्दछ तर उखान बोलचालमा प्रयोग गरिने वाक्य भएकोले एकजना वक्ता र एकजना श्रोता भए पुरछ ।

२.५.४ लोककथा र उखान

यी दुवै श्रव्य विधा हुन् । नैतिक शिक्षा र उपदेश दिनु, इतिहास, संस्कृति र लोकविश्वास तथा जनचाहनाको अभिव्यक्ति दिनु आदि यी दुईका बीच पाइने समानताहरू हुन् । यति मात्र होइन, कतिपय उखानहरू लोककथामा आधारित छन् र यिनको लोककथामा पनि प्रशस्त प्रयोग भएको हुँदा यी दुईका बीच नडमासुको जस्तो सम्बन्ध छ तापनि यी दुईका बीच असमानता पनि पाइन्छन् । लोककथा—विस्तृत र व्यापक हुन्छ, मनोरञ्जन दिने मुख्य उद्देश्य राखेको हुन्छ, तुलनात्मक रूपमा वृहत् आकारको हुन्छ र अविश्वसनीय घटनाहरू पनि यसमा आउँछन् भने उखान सत्य घटनामा आधारित यथार्थपरक हुन्छ । यो अनुभवको सारगर्भित, सङ्क्षिप्त र सूत्रात्मक उक्ति हो ।

२.५.५ गाउँखाने कथा र उखान

यी दुवै लोकसाहित्यअन्तर्गत पर्ने लोकोक्तिका रूप हुन् । सूत्रात्मक हुनु, जीवनका विविध पक्षहरूको खिरिलो अभिव्यक्ति दिनु, सारगर्भित हुनु यी दुईका बीच पाइने समानताहरू हुन् भने यी दुईका बीच प्रशस्त भिन्नता पनि पाइन्छ । गाउँखाने कथाको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्ने, बौद्धिक परीक्षण र बौद्धिक क्षमता बढाउने हुन्छ भने उखानको मुख्य उद्देश्य भनाइलाई सारगर्भित र आकर्षक बनाउने तथा भाषालाई जीवन्त पार्ने हुन्छ । गाउँखाने कथा मूलतः अन्याय प्रधान हुन्छ भने उखानमा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना तीनै प्रकारको अर्थ पाइन्छ । उखानको महत्त्व प्रयोगमा छ भने गाउँखाने कथाको महत्त्व श्रोता र वक्ताका बीचमा छ ।

२.६ उखान र टुककामा अन्तर

लोकसाहित्यका अन्य विधाहरूसँग भन्दा टुक्कासँग उखानको ज्यादै घनिष्ठ सम्बन्ध छ । मोटामोटी रूपमा हेर्दा त यी दुवै एउटै जस्तो लाग्छ । त्यसैले नै होला पहिला यी दुवैलाई समानार्थी मानेर “उखान-टुक्का” भन्दै एकै ठाउँ प्रयोग गरेको पाइन्थ्यो । सुरुमा उखान र टुक्कालाई एउटै अर्थमा प्रयोग गरे पनि आज आएर यी दुई विधाका बीच थुप्रै समानता र असमानताहरू छन् ।

उखान र टुक्का दुवै सङ्क्षिप्त, सूत्रात्मक लोकोक्ति हुन् र यी दुवैको प्रयोग कथ्य तथा लेख्य दुवै भाषामा गरिन्छ । दुवैले भाषालाई रोचक, प्रभावकारी र जीवन्त तुल्याउँछन् । दुवै सार्वकालिक, सार्वजनिक र सर्वग्राह्य रूपमा प्रिय छन् र दुवैले प्रायः अभिधार्थभन्दा अन्यार्थ नै बुझाएका हुन्छन् ।

उपर्युक्त समानताहरू हुँदाहुँदै पनि यी दुई विधाहरूका बीच प्रशस्त भिन्नताहरू पनि पाइन्छन् । यिनै भिन्नताको कारणले नै आज उखान र टुक्का अलग-अलग भएका छन् । यी दुईका बीच निम्न भिन्नताहरू छन् :

उखान	टुक्का
आख्यानात्मक तत्वको समावेश ।	आख्यानात्मक तत्वको अभाव ।
स्वयम्मा पूर्ण (वाक्य सरह) ।	आफैमा पूर्ण नभएको (खण्डित वाक्य) ।
तुलनात्मक रूपमा वृहत्ताकार ।	तुलनात्मक रूपमा सङ्क्षिप्त ।
सामान्यतया व्याकरणात्मक कोटि अनुरूप बदल्न नसकिने ।	क्रियायुक्त टुक्काको व्याकरणिक नियमानुसार बदल्न सकिने (जस्तै : मुख लाग्नु, मुख लाग्ला, मुख लाग्यो) ।
गद्य-पद्य दुवै रूप ।	गद्यात्मक रूप मात्र ।
मुख्यतः व्यञ्जनार्थ प्रधान ।	मुख्यतः लक्ष्यार्थ प्रधान ।

यसरी उखान-टुक्काका दुवै लोकसाहित्यअन्तर्गत पर्ने लोकोक्ति भए पनि यी दुईका बीच प्रशस्त भिन्नताहरू भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.७ उखानको उत्पत्ति र विकास

लोकजीवनसँग सम्बद्ध सत्य मानिएको उखानको उत्पत्ति कहाँ र कहिले भयो भन्ने कुरा किटान गरेर भन्न गाह्रो छ । जब मानिसले भावना र विचारहरू भाषाको माध्यमद्वारा व्यक्त गर्न थाल्यो त्यसैवेलादेखि नै उखानको प्रयोग हुँदै आएको हुनसक्छ । त्यसैले के भन्न सकिन्छ भने भाषाको इतिहास जति लामो र प्राचीन छ उखानको इतिहास पनि त्यत्तिकै लामो र प्राचीन छ । मानवीय जीवन यात्राका हर्ष, आँसु तथा तिता-मिठा अनुभवहरूको आर्जनबाट नै उखानको जन्म भएको हो । व्यक्तिका दिन-प्रतिदिनका प्रत्यक्ष अनुभवका सरस अभिव्यक्तिले नै उखानलाई जन्म दिएको हो ।

उखानको उत्पत्तिका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न आधारहरूलाई अगाडि सारेका छन् । कुन्दनलाल उप्रेतीले (१) लोककथा, (२) ऐतिहासिक घटना, (३) प्राज्ञ वचन गरी तीनवटा आधारहरूको उल्लेख गरेका छन् (उप्रेती, सन् १९८० : १७०) । यसैगरी नेपाली उखानको अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने कृष्णप्रसाद पराजुलीले (१) सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश, (२) ऐतिहासिक घटना र (३) विशिष्ट उक्ति गरी तीनवटा आधारहरूको पृष्ठभूमिमा नै उखानको उत्पत्ति भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (पराजुली, २०५४ : २८) । मुकुन्द आचार्यले पनि पराजुलीकै भनाइमा सहमति जनाउँदै उखानको उत्पत्ति उपर्युक्त तीनवटा आधारमा नै भएको कुरा स्वीकार गरेका छन् (आचार्य, २०५३ : २) ।

उपर्युक्त आधारहरूलाई हेर्दा केही सहमति र केही असहमति देखिन्छन् । यिनै विद्वान्हरूले उल्लेख गरेका बुँदाहरूको सहयोगमा र नेपाली उखानहरूको अध्ययन गरी तिनीहरूको पृष्ठभूमि केलाउँदा उखानको उत्पत्ति निम्न बुँदाहरूको आधारमा भएको हो :

- (क) ऐतिहासिक घटना
- (ख) सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश
- (ग) नीति सन्देश
- (घ) किंवदन्ती

२.७.१ ऐतिहासिक घटना

बितेका घटनाहरूको सङ्ग्रहलाई इतिहास भनिन्छ । यस्तै विगतमा घटेका विशेष घटना, दुर्घटना तथा विविध प्रसङ्गहरूले पनि उखानको जन्म दिन्छन् । यस्ता उखानहरूले इतिहासलाई पनि जीवित राख्छन् । यस प्रसङ्गमा एउटा उखानलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

“नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धको समयमा प्रत्येक नेपाली पुरुषहरूलाई युद्धमा जानु पर्ने बाध्यता थियो । भर्खर-भर्खर विवाह गरेका पुरुषहरू पनि आफ्नी श्रीमतीलाई छोडेर युद्धमा जानु पर्दथ्यो तर मर्ने-बाँच्नेको कुनै ठेगान थिएन । युद्धमा मरेर घरमा श्रीमतीले वैधव्य जीवन बिताउनु बाहेक अरु केही हात लाग्दैनथ्यो तर युद्धमा बाँच्न सकेमा भने केही धन-पैसा पनि पाइन्थ्यो । धन-पैसा भएपछि श्रीमतीलाई एक-दुईवटा कपडा र गरगहना ल्याइदिन पनि पाइन्थ्यो । सधैं भुत्रे-भाम्ने भएर चुलो-चौको र ढिकी-जाँतो गर्नु पर्ने ग्रामीण महिलाहरू थोरै शृङ्गारले पनि धेरै राम्रा देखिन्थे । त्यसैले त्यही लडाइँमा जाँदा पुरुषहरू भन्ने गर्थे “कि रानी होलिस् कि राँडी होलिस्” । पछि-पछि यही भनाइले उखानको रूप लियो र युद्धमा जाँदा मात्र हैन घरबाट बाहिर जाँदा पनि र जे कार्य गर्दा पनि मानिसहरू बहादुरीका साथ भन्न थाले “कि रानी होलिस् कि राँडी होलिस्” ।

यसरी इतिहाससँग सम्बन्धित भएर पनि उपर्युक्त उखान अहिले पनि त्यत्तिकै जीवन्त रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । सार्वकालिक र सर्वग्राह्य गुण यसमा निहित भएको छ । यस्ता उखानहरू नेपाली समाजमा प्रशस्त मात्रामा प्रचलित छन् । “कहाँको राजाराम कहाँको गने भँडारी”, “कि हस्तिनापुरको रजाइँ कि चपरी मुनिको वास”, “जङ्गले बोल्थो कि पोल्थो”, “लथालिङ्ग देशको भताभुङ्ग चाला”, “जसले पायो उसैले खाला” आदि उखान यसका उदाहरणहरू हुन् ।

२.७.२ सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश

कुनै पनि समाजमा रहने मानिसहरूको रहनसहन, रीतिरिवाज र संस्कार आफ्नै किसिमको हुन्छ । एक प्रकारले भन्ने हो भने मानिस आफ्नो सांस्कृतिक परिवेशको उपज हो र संस्कृतिको सीमाभन्दा बाहिर ऊ जान सक्दैन । परम्परागत रूपमा मान्दै आएका मान्यताहरू थाम्ने पर्ने बाध्यता र त्यसबाट सिर्जित नकारात्मक परिणाम समाजमा बसेपछि गर्न पर्ने सामाजिक व्यवहार आदिले पनि उखानको उत्पत्ति हुनमा ठूलो भूमिका

खेलेका छन् । यस कुरालाई प्रष्ट पार्न यहाँ एउटा उखानको पृष्ठभूमि केलाएर हेर्न सकिन्छ-

“एकपटक एउटा मगरले आफ्ना पितृहरूलाई पिण्ड-तर्पण दिने विचारले एउटा बाहुनलाई बोलाएछ । बाहुन आइसकेपछि मगरले आफूले अहिलेसम्म कहिल्यै पनि कसैलाई पिण्ड-तर्पण नदिएकोले आफूलाई केही थाहा नभएको गुनासो व्यक्त गरेछ अनि पिण्डतले पनि मैले जसो-जसो गर्छु, त्यस्तै-त्यस्तै गर्नु भनेछ र पूजा गर्न थालेछन् । बाहुनले पुस्तक निकालेर पढ्दै जाँदा मगर पनि नबुझी-नबुझी भए पनि गुनगुनाउँदो रहेछ तर बाहुनले केही भनेनछ; रिस उठेपछि पनि दबाएछ । केही समयपछि बाहुनले “फूलपाती लिएर हात जोड” भन्दा मगरले पनि “फूलपाती लिएर हात जोड” भनेछ । अब भने बाहुनलाई असह्य भएछ र मगरको गालामा एक थप्पड हानेछ । बिचरो सोभो मगरले यो पनि पिण्ड-तर्पणकै एउटा विधि होला भनेर बाहुनका गालामा पनि एक थप्पड हानेछ । थप्पड खाएपछि बाहुन खुरुक्क आफ्नो घरतिर लागेछ । बाहुन गएपछि मगरले आफ्नी बूढीसँग भनेछ “हैन बुढी पिण्ड दिन त साँच्चै गाह्रो हुने रहेछ तर बाहुनले आफ्नो निष्ठा (सिधा) नलगीकन गए । तैले नै यो सिधा पुऱ्याएर आइज ।” बूढाले अह्नाएपछि बूढी पनि सिधा पुऱ्याउन बाहुनको घरतिर लागिछे । उता बाहुन बिचरा थप्पड खानु परेकोले अपमानित भई रिसले चूर भएर बसेको थियो । मगर्नीलाई देखासाथ लात्तले हानेर भऱ्याडबाट तल झरालेछ । सोभो मगर्नी यो पनि सिधा पुऱ्याउन आउँदा गर्नु पर्ने विधि होला भनी हतार-हतार घरमा पुगेर भनिछे - “अहो बूढा पिण्ड दिनभन्दा त सिधा पुऱ्याउन पो गाह्रो हुने रहेछ । पिण्ड दिँदा त बरु तिमीले हातले एक थप्पड मात्र खायौ, मलाई त पिण्डतले लात्तले हानेर भऱ्याङ्गबाटै घुचेटिदिए, “साँच्चै नै पिण्ड दिनुभन्दा त सिधा पुऱ्याउन गाह्रो हुने रहेछ” (स्थानीय समाजमा प्रचलित किंवदन्तीका आधारमा) ।

यसरी एउटा मगर परिवार र बाहुनका बीच भएको सामान्य घटनाबाट निस्केको भनाइ “पिण्ड दिनुभन्दा सिधा पुऱ्याउन गाह्रो” भन्ने भनाइले उखानको रूप लियो र सबै मानिसहरूले यसको प्रयोग गर्न थाले । उखानको भण्डारभित्र खोतल्ने हो भने यस्ता संस्कार विशेष र चालचलन विशेष उखानहरू हजारौं भेट्न सकिन्छ । जस्तै :

(क) आइ बुढी मच्चिदै, गई बुढी थच्चिदै ।

- (ख) आयो दशैं बाजा बजाई, गयो दशैं ऋण बोकाइ ।
- (ग) घोट लैजानेलाई ओत नदिनु ।
- (घ) तीजमा नलगाएको गुन्यु कहिले लगाउनु ।
- (ङ) मर्दाको मलामी, जिउँदाको जन्ती, आदि ।

२.७.३ नीति सन्देश

प्रत्येक समाजमा आफ्ना क्षेत्रभिन्नको एउटा विशिष्ट मान्य व्यक्ति रहेको हुन्छ । त्यो व्यक्तिले गरेका आचरण र व्यवहारलाई त्यहाँको समाजले अनुकरण गरेको हुन्छ । “आगो ताप्लु मुढाको, कुरा सुन्नु बूढाको” भने जस्तै कुनै समाजमा अनुभवी र वृद्ध मानिएका व्यक्तिहरूले समय-समयमा दिएका नैतिक सन्देशहरूले पनि उखानको रूप धारण गरेका हुन्छन् । यति मात्र होइन धार्मिक ग्रन्थहरूमा दिइएका धर्म, नीतिका कुराले पनि उखानको रूप लिन पुग्छन् । जस्तै :

- (क) आफ्नो र अर्काको बराबरी देख्नु ।
- (ख) गाई र बाहुन सधैं चोखो ।
- (ग) चोरको वाफतभन्दा कोरको वाफत निको ।
- (घ) ऋण र घिन (घृणा) एउटै हो ।
- (ङ) ऋण लागेर नडराउनु, दिन लागेर डराउनु, आदि ।

२.७.४ किंवदन्ती

केही उखानको पछाडि कुनै घटना वा कथांश रहेको हुन सक्छ, चाहे त्यो सुरुको घटनालाई छोडेर विशेष अवस्थालाई र घटनालाई बुझाउने रूप प्रयोग किन नहोस् । लोकविश्वास सम्बन्धी अनुभवहरूका किंवदन्तीहरूले लोककथामा जरो गाडेर उखानका रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् । उदाहरणका रूपमा “भ्यागुताको धार्नी कहिल्यै नपुग्ने” भन्ने उखानको पृष्ठभूमिलाई उल्लेख गर्न सकिन्छ – “एउटा जङ्गलको कुवामा एउटा भ्यागुतो बस्दो रहेछ । एकदिन ऊ कुवाबाट बाहिर निस्की घाम तापिरहेको समयमा एउटा हात्ती आएछ । ठूलो हात्तीलाई देखेर भ्यागुतोलाई पनि हात्ती जत्रो हुन रहर लागेछ । ठूलो हुनलाई

आफ्नो भुँडी फुल्याउदा भुँडी फुटेर मरेछ । भ्यागुतो मरेको देखेर हात्तीले भनेछ “भ्यागुताको धार्ने कहिले पुगेको थियो र !” (स्थानीय बुढापाकाहरूबाट सुनेका किंवदन्तीका आधारमा) ।

पछि यही भनाइलाई मानव समाजले आफ्नो धन-सम्पत्ति थुपार्ने र बढाउने इच्छा र भावनालाई लक्ष्य गर्दै भन्न थाल्यो “भ्यागुताको धार्ने कहिल्यै नपुग्ने” । यस्ता उखानहरूको खोजी गर्ने हो भने हजारौं भेटिन्छन् । जस्तै :

- (क) उल्लू तीनपटक हाँस्छ ।
- (ख) छेपाराको पारा ।
- (ग) भाग्यमानीका भुतै कमारा ।
- (घ) औलाले मर्नुभन्दा मौलामा मर्नु वेश ।
- (ङ) अंश खानेले वंश थाम्नुपर्छ ।
- (च) काँक्राका गाली मुतेर फाली ।

यसरी उपर्युक्त कुराहरूका आधारमा उत्पत्ति भएका उखानहरू लोकजीवनमा प्रयोग भई एक मुखबाट अर्को मुख सदैँ मौखिक परम्परामै विकसित हुँदै आएका छन् । विकसित हुँदै जाने क्रममा प्रायः उखानहरूले व्यञ्जनार्थ ग्रहण गरेका हुन्छन् । यस्ता उखानहरूले कथ्य तथा लेख्य दुवै भाषामा प्रयोग भई भाषालाई कसिलो, रसिलो, आकर्षक, मिठासपूर्ण र आलङ्कारिक बनाएका छन् । उखानहरू सार्वजनिक र सार्वकालिक गुणले गर्दा नै सर्वग्राह्य भएका हुन् ।

उखानको प्रयोग गर्ने परम्परा निकै पुरानो हो भन्ने कुरा संस्कृत साहित्यका कालिदास भारवि माघ, श्रिहिर्ष आदि कविले आफ्ना काव्यकृतिहरूमा गरेको उखानको प्रयोगबाट प्रष्ट हुन्छ । यी कविहरूले आफ्नो भाषालाई शक्तिशाली, सुन्दर तथा सशक्त बनाउन उखानहरूको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा गरेको पाइन्छ (उप्रेती, सन् १९८० : १६८) । साहित्यमा अलङ्कारको ठूलो महत्त्व हुने र उखानमा पनि उपमा, रूपक, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास जस्ता आलङ्कारिक गुण पनि पाइने हुनाले शिष्ट साहित्यमा पनि यसले महत्त्वपूर्ण स्थान राख्दछ । अर्थगाम्भीर्यका पक्षधर भारविका कवितामा त उखानको प्रयोग अझ बेसी पाइन्छ (पराजुली, २०५४ : २६) । यसरी संस्कृत-प्राकृत तथा पाली आदि

भाषाहरूमा समेत प्रयोग हुँदै आएको उखानको पुर्ख्यौली नालीबेली लगाउन कठिन छ, तापनि भाषाको जन्मसँगै यसको पनि जन्म भएको कुरामा भने दुईमत छैन । भाषाको सुरुवातदेखि नै आफ्नो विकास यात्रा सुरु गरेको उखानले भाषाले जस्तै विभिन्न खुड्किला तथा मोडहरू पार गर्दै आएको छ र आफूलाई जीवन्त अनि सार्वकालिक बनाएको छ ।

सुरुमा उखान एउटा व्यक्तिका मुखबाट निस्कन्छ र त्यसबेला त्यसले निश्चित घटना, उपलब्धि, अनुपलब्धि तथा अनुभवलाई अभिधार्थमा व्यक्त गर्दछ । जब यसको प्रयोग निश्चित सीमाबाट बाहिर हुन थाल्छ र धेरै व्यक्तिहरूले यसलाई प्रयोग गर्न थाल्छन् । त्यसपछि यसले आफ्नो सुरुको अभिधार्थलाई छोडेर प्रायशः व्यञ्जनार्थलाई ग्रहण गर्न थाल्छ । सुरुमा प्रयोग गर्ने व्यक्ति ओभेलमा परी उखानले सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा मान्यता पाउँछ । थालनीमा उखानको निर्माण व्यक्ति उक्तिका रूपमा भएको स्पष्ट हुन्छ तर निर्माताको लोकमय व्यक्तित्वले गर्दा त्यो उखान व्यक्ति विशेषको उक्ति नभएर साभ्ना उक्ति हुन जान्छ (पराजुली, २०५४ : २७) ।

मानिस सामाजिक प्राणी हो, त्यसैले ऊ समाजमा बस्दछ । समाजको रूप व्यक्ति र व्यक्तिको समष्टि रूप समाज भएकोले व्यक्तिका समस्या र आकाङ्क्षाहरू समाजका पनि समस्या र आकाङ्क्षा हुने भएकोले एउटा व्यक्तिको अनुभव पनि समाजकै अनुभव हुन सक्छ । यिनै कारणहरूले गर्दा नै उखानले सार्वजनिक रूप ग्रहण गरेका हुन् । सुरु-सुरुमा उखानले आफ्नै परिस्थितिमा वाक्यात्मक रूप लिन्छ । पछि सो वाक्य सुन्ने र प्रयोग गर्नेहरूको घेराबाट अलिअलि गर्दै व्यापक क्षेत्र ओगट्न पुग्छ र वक्ताको तात्पर्यअनुसार अनेक प्रयोजनका लागि लाक्षणिक अर्थमा प्रयोग हुन्छ (पन्थी, २०३६ : ५-६) । यसरी व्यक्ति उक्तिका रूपमा जन्मेर पनि त्यसमा निहित सार्वजनिक सत्यताले गर्दा उखान सर्वग्राह्य र साभ्ना सम्पत्ति हुन पुग्छ । त्यसैले यो विशाल जगत् नै उखानको निर्माणस्थल हो र यसको विकासमा सम्पूर्ण मानिसहरूको श्रम लागेको हुन्छ ।

यसरी कुनै जाति वा व्यक्तिका वास्तविकताले उखानको जन्म भएको कुरा स्वतः स्पष्ट हुन्छ । कुनै जातिका सुख-दुःख, हर्ष-विस्मात, राग-द्वेष, ईर्ष्या-लोभ, प्रेम-घृणा, रुचि-अरुचि, उन्नति-अवनति, सफलता-असफलता, समर्थन-विरोध आदिको अभिव्यक्ति उखानमा भएको हुन्छ । यिनै जातिका सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि पृष्ठभूमिमा प्रसङ्गवश उत्पन्न भएका उद्गारहरूबाट नै उखानको जन्म भएको हो ।

यसमा भएको सार्वकालिक र सार्वजनिक गुणले गर्दा नै व्यक्तिबाट जाति, जातिबाट समाज र समाजबाट राष्ट्र हुँदै उखान आज सर्वग्राह्य हुन पुगेको हो । कथ्य भाषामा मात्र होइन लेख्य साहित्यमा समेत प्रचलित र प्रयुक्त उखानले भाषालाई प्रभावकारी तथा जीवन्त तुल्याएका छन् ।

२.७ निष्कर्ष

उखान लोकसाहित्यका विविध विधाहरूमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण विधा हो । यसलाई लोकोक्ति पनि भनिन्छ । लोकोक्ति भन्नाले जनसामान्यको भनाइ वा उक्ति भन्ने बुझिन्छ । यस परिच्छेदमा उखानको सैद्धान्तिक अध्ययन अन्तर्गत उखानको परिचय दिँदै उखानको परिभाषा, विशेषता र लोकसाहित्यका विविध विधाका साथमा उखान उल्लेख गरिएको छ । उखानका विशेषताअन्तर्गत सारगर्भितता, सङ्क्षिप्तता, शिक्षामूलकता, सजीवता, स्थानीयता, सार्वकालिकता र सार्वजनिकता, रूप विविधता रहेको कुरा निर्धारण गरिएको छ । लोकजीवनका विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित लोकसाहित्यको विधाका रूपमा उखानलाई लिने गरिन्छ । त्यसैले उखानमा लोकजीवनका कथाव्यथा, आस्था, विश्वास, व्यवहार आदिको चित्रण भेटिन्छ । तसर्थ उखान अतीतको अनुभवको संगालो, वर्तमानको सहयात्री र भविष्यको मार्गनिर्देशक हो ।

परिच्छेद : तीन

नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययन

३.१ विषय परिचय

नेपाली उखान नेपाली जातिको सामाजिक व्यावहारिक अनुभूतिबाट खारिएर निस्केका सूत्रबद्ध कथन हुन् । यिनबाट सामाजिक जीवन पद्धतिको परिचय प्राप्त गर्न सजिलो हुन्छ । यिनमा लोक व्यवहारका रहन-सहन, खानपान, बालवृद्ध अवस्था र नारीजीवनका विभिन्न पक्ष समेटिएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययन विश्लेषण शीर्षक अन्तर्गत नारीसँग सम्बन्धित उखानको सङ्कलन र अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ पारिवारिक जीवन

नेपाली नारी विषयक उखानमा पारिवारिक जीवनका दुःखसुखका सन्दर्भ भेटिन्छन् । परिवारमा माया-ममता, हर्ष-खुसीका साथै दुःख-सुख बाँडेर बस्ने गरेका कुराको अभिव्यक्ति नारी विषयक उखानमा पाइन्छ ।

- (१) लोग्ने स्वास्नीको भगडा, परालको आगो ।
- (२) जोइपोइ एकै, मलाई दिए मकै ।
- (३) भगडे स्वास्नी काउछाको माला ।

माथि (१) को उखानले घर परिवारमा लोग्ने र स्वास्नीको बीचमा सामान्य कुरामा पनि भगडा हुन्छ तर त्यो भगडा परालको आगो जस्तो क्षणिक हुन्छ भन्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । (२) को उखानले जोइ र पोइ अर्थात् लोग्ने स्वास्नीका बीचको भगडामा कहिल्यै लाग्नु हुँदैन । जोइपोइ केही समय भगडा गरे पनि तुरुन्तै मिल्छन् । जो बिचमा आउने एकलै पर्छ भन्ने कुरालाई देखाएको छ । (३) को उखानले परिवारमा भगडा गर्ने स्वास्नी हुनु भनेको काउछाको माला लगाउनु जस्तै हो, छोएपछि चिलाउने काउछो

माला लगाउँदा कस्तो अवस्था आउला । यसले भगडे स्वास्थ्य काउछोको मालाजस्तै हुन् भन्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ ।

३.३ नारी जीवन

नेपाली उखानमा नारी जीवनका विविध पक्ष समेटिएका छन् । तिनमा आमा, छोरी, बहिनी, दुलही, सासू, बुहारी, भाउजू, फुपू, माइजू, भाञ्जी र विधवा जस्ता विविध अवस्था रहेका हुन्छन् । किनभने नेपाली समाजको पारिवारिक जीवनमा नारी जीवनका यिनै विविध पक्षको भूमिका रहेको पाइन्छ । पारिवारिक जीवनलाई सुखी बनाउन र खराब बनाउन पनि नारीको भूमिका उत्तिकै रहेको देखिन्छ । नारी जीवनका यिनै विविध अवस्थाका चारित्रिक विशेषता र तिनप्रतिको धारणा नेपाली उखानमा प्रतिबिम्बित भएको छ । जस्तै :

- (४) गृहिणी बिनाको घर भूतको डेरा ।
- (५) जसको जोइ छैन उसको कोइ छैन ।
- (६) मूलको पानी कुलकी कन्या ।
- (७) घर सप्रन्छ बुहारीले, खेत सप्रन्छ पानीले ।

(४) को उखानले यदि कुनै घरमा नारी गृहिणीका रूपमा छैन भने त्यो घर भूतको डेरा जस्तै राम्रो हुन्छ अर्थात् सबै अस्तव्यस्त हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेको छ । (५) को उखानले जसको घरमा जोइ हुँदैन, उसको घरमा अरु कोही पनि हुँदैन भन्ने कुरा बताई परिवारमा जोईको रूपमा नारीको महत्वलाई औँल्याइएको छ । (६) को उखानमा घरपरिवार राम्रोसँग चलाउन कुलघरानको केटी खोजेर विहा गरी ल्याउनु पर्छ, त्यसैगरी नै मूलको पानी खानुपर्छ अर्थात् बिहेका लागि कुल हेर्नु पर्छ र पानीका लागि मूल हेर्नु पर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । (७) को उखानले घर सपार्न अर्थात् घर परिवार सुखी र समृद्ध बनाउन बुहारी चाहिन्छ । बुहारी भएको घर राम्रो हुन्छ भने खेतमा राम्रो उब्जाउ गर्न पानी लगाउनु पर्छ भन्ने कुराको सङ्केत पाइन्छ । यसरी यी उखानले घर परिवारलाई सुखी तुल्याउन नारीको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा बताएका छन् ।

३.४ आमाबाबु

नेपाली समाजमा आमा र बाबुलाई केन्द्रबिन्दु बनाई कथिएका उखानले आमा बाबुप्रतिको धारणा र मनोभावलाई दर्शाइएको पाइन्छ । जस्तै :

- (८) ठेस नलागी आमाबाबु सम्भ्रँदैन् ।
- (९) आमातिरको मामा न बाबुतिरको काका ।
- (१०) बाबु मरे आधा टुहुरो, आमा मरे पूरै टुहुरो ।
- (११) बाबु छोराको हिसाबकिताब, आमाछोरीको ऐँचोपैँचो ।
- (१२) आमा भए बाबुलाई अरुको दोष किन लाग्थ्यो र !
- (१३) अरुले अरुलाई जिस्क्याउँछन्, लाटालाटीले आफ्नै बाबु आमालाई जिस्क्याउँछन् ।
- (१४) अर्ती मिठो र बाबुआमा पराई कहिल्यै हुँदैन ।

(८) को उखानले छोराछोरीले ठेस लागेपछि मात्रै अर्थात् अफ्ठ्यारो अवस्था आएपछि मात्रै आमाबाबुलाई सम्भ्रँन्छन्, नत्र सम्भ्रँदैन् भन्ने कुरा बताएको छ । (९) को उखानले न आमातिरको मामा हुनुभयो न बाबुतिरको काका हुनुभयो अर्थात् कुनै साइने छैन भन्ने कुरा बताएको छ । (१०) को उखानले बाबु मर्दा छोराछोरी आधा मात्रै टुहुरा हुन्छन् तर आमा मर्दा भने पूरै टुहुरा हुन्छन् । घरमा बाबुले भन्दा आमाले छोराछोरीलाई धेरै अभिभावकत्व ग्रहण गरेकी हुन्छन् भन्ने यथार्थ देखाएको छ । (११) को उखानले बाबुछोराका बीचमा हुने हिसाबकिताब र आमाछोरीका बीचमा हुने ऐँचोपैँचो लिने दिने र तिरीहाल्नुपर्ने खालको हुँदैन भन्ने कुरा बताएको छ । (१२) को उखानले बाबुलाई अरुको दोष अर्थात् परस्त्री दोष लाग्नुको कारण आमा नभएर हो । यदि आमा भएको भए बाबुलाई अरुको दोष लाग्दैनथ्यो भन्ने कुरा देखाएको छ । (१३) को उखानले अरुले अरुलाई जिस्क्याउँछन् तर लाटालाटीले बाबुआमालाई जिस्क्याउँछन् अर्थात् बाठाले बाहिरी पक्षलाई जिस्क्याउने भए पनि लाटालाटीले घरमै बाबुआमालाई जिस्क्याउँछन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । (१४) को उखानले अरुले दिएको अर्ती कहिल्यै मिठो नहुने र आफ्ना बाबुआमा कहिल्यै पराई नहुने कुरा देखाएको छ ।

३.५ आमा

नारी जीवनका विभिन्न अवस्थामध्ये आमाको अवस्था र भूमिका ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । आमा भनेको देवता समान हुन् । आफूले जति दुःख सहेर पनि सन्तानलाई दुःख दिन चाहँदैनन् भन्ने कुरा यी उखानले बताउँछन् । जस्तै :

- (१५) अरुको लाख आमाका काख ।
- (१६) पिटे पनि आमै जाती, पोले पनि घामै जाती ।
- (१७) आमा गुनाकी छोरी हुन्छे, विग्रनु सप्रनु आफै बन्छे ।
- (१८) बच्चाकी आमा र बुढाकी स्वास्नी छिट्टै नमर्नु ।
- (१९) जाँड विग्रन्छ, मर्चागुना, केटाकेटी विग्रन्छन् आमा विना ।

(१५) को उखानले अरुले लाख चिज दिएर आफ्नो बनाउन खोजे पनि आमाको काख बराबर न्यानो र माया लाग्दो अरु केही पनि हुँदैन भन्ने कुरा बताएको छ । (१६) को उखानले जति पिटे पनि गाली गरे पनि आमा नै जाती हुन्छ र जति पोले पनि घाम नै जाती हुन्छ भन्ने कुरा बताएको छ । (१७) को उखानले आमा अनुसारकी छोरी हुन्छे, अर्थात् आमाको व्यवहार जस्तो छ, छोरीको पनि त्यस्तै हुन्छ अनि विग्रने र सप्रिने कुरा त्यही आमा अनुसार निर्धारण हुन्छ भन्ने कुरा सङ्केत गरेको छ । (१८) को उखानले सानो बच्चा र बुढो व्यक्ति अनाथ हुन्छन् । तिनीहरूले आफ्नो काम आफै गर्न सक्दैनन् । त्यसकारण बच्चाकी आमा र बुढाकी स्वास्नी छिट्टै मर्नु हुँदैन भन्ने कुरा देखाएको छ । (१९) को उखानले जाँड मर्चागुना विग्रन्छ, अर्थात् जाँड विग्रनु र सप्रनुमा मर्चाको भूमिका हुन्छ । त्यस्तै केटा केटी विग्रनुमा आमाको अभाव हो अर्थात् घरमा आमा छैन भने उक्त घरका केटाकेटी विग्रन्छन् भन्ने कुरा देखाएको छ ।

३.६ बहुविवाह

नेपाली समाजमा प्राचीन समयदेखि बहुविवाह प्रथा चलदै आएको छ । हाम्रो जस्तो पितृप्रधान रहेको समाजमा बहुविवाह गर्नुलाई पुरुषले आफ्नो गर्व ठान्दथ्यो । आफ्नो मर्दपन ठान्दथ्यो । तर अहिले समयको परिवर्तनसँगै बहुविवाहलाई कानुनले बन्देज लगाएको छ

तापनि लुकीछिपी यस्ता गतिविधि हुने गरेका छन् । बहुविवाहसँग सम्बन्धित नारी विषयक उखानहरू नेपाली समाजमा प्रचलित छन् :

- (२०) मर्दका दसवटी हुन्छन् ।
- (२१) छोरा भए बुहारी कतिकति ।
- (२२) मङ्सिरमा मुसाले पनि सातवटी ल्याउँछ ।
- (२३) दुई स्वास्नीको घर बलियो तीन गोरुको हल बलियो ।
- (२४) भगडा नभए जोर स्वास्नी कस्तु रिन नभए जमानी सुति बस्नु ।
- (२५) तीन गोरुले खेत सप्रन्छ दुई स्वास्नीले घर बिग्रन्छ ।
- (२६) दुई स्वास्नीको पोइ, कुना पसी रोई ।

(२०) को उखानले मर्द व्यक्तिका दसवटा स्वास्नी हुन्छन् । अर्थात् मर्दले दसवटासम्म बिहे गर्न सक्छ भन्ने कुरा देखाएको छ । यस उखानले दसवटासम्म विवाह गर्दा पुरुषार्थी कार्य गरेकोमा गर्व गरिएको छ । यसो हुँदा नारीलाई भोग्याको रूपमा लिइएको छ । (२१) को उखानले छोरो भएपछि बुहारी जति पनि आउँछन् । यस भनाइले समाजमा छोरो जन्मेपछि बुहारी जति पनि भित्र्याउन सक्छ भन्ने कुराले बहुविवाहको सङ्केत गरेको छ । समाजमा नारीको अस्तित्व कम नभए पनि पुरुष नै सर्वेसर्वा हो भन्ने कुरालाई चित्रण गरिएको छ । (२२) को उखानले मङ्सिर महिनामा मुसो जस्तो प्राणीले त सातवटी ल्याउँछ भन्दै पुरुषलाई बहुविवाह गर्न उक्साएको छ । (२३) को उखानले जोत्ने बेलामा तीन गोरुको हल बलियो हुन्छ । जोत्दा जोत्दै एउटा विरामी भयो भने पनि अर्को हुन्छ । त्यस्तै दुई स्वास्नी भएको घर बलियो हुन्छ भन्ने कुरा बताएको छ । (२४) को उखानले आफ्नो ऋण नभए अरुको ऋण जमानी बस्ने हो भने ऋण सुरु हुन्छ किनभने आफू जमानी बसेपछि ऋणीले ऋण नतिरेमा जमानीले तिर्नुपर्छ । त्यस्तै घरमा भगडा नहुने भए जोर स्वास्नी अर्थात् दुईवटा विवाह गयो भने प्रत्येक दिन भगडा हुन्छ भन्ने कुरा इङ्गित गरिएको छ । (२०) देखि (२४) सम्म आएका उखानले नेपाली समाजमा प्राचीन समयदेखि चल्दै आएको बहुविवाह प्रथाको कुरालाई पुष्टि गर्दछन् । (२६) को उखानले घरमा एउटी श्रीमती छँदाछँदै अर्को पत्नी ल्याउँदा एकातिर सौतासौताको बीचमा

असमभदारी हुनुका साथै लोग्नेले भेल्नुपर्ने समस्या र घरपरिवारको नराम्रो अवस्थाको चित्रण गरेको छ ।

बहुविवाहका कारण सौतासौता बीचमा हुने भगडा, असमभदारी का साथै घरपरिवारको अवस्था नराम्रो हुने कुराको चित्रण नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित उखानका यी उदाहरणले बताउँछन् । जस्तै :

- (२७) जेठीलाई पिँढी, कान्छीलाई सिँढी ।
- (२८) दुई जोडको पोइ, भाँडा माभदै रोई ।
- (२९) तीन गोरुले बीउ खान्छन्, दुई जोईले जीउ खान्छन् ।
- (३०) जेठीको बोली नै साह्रो, कान्छीको पादै पनि प्यारो ।

(२७) को उखानले घरमा दुईवटी श्रीमती विवाह गरी ल्याएपछि तिनलाई भेदभाव गरी जेठी श्रीमतीलाई हेला गरी राखेको र कान्छीलाई माया गरेको कुरा जेठीलाई पिँढी र कान्छीलाई सिँढी उखानले देखाएको छ । जेठीलाई हेला गरेर पिँढीको बास दिएको तर कान्छीलाई चढाएर सिँढीमाथि राखेको कुरा व्यक्त भएको छ । (२८) को उखानले घरमा दुईवटी स्वास्नी ल्याएपछि तिनीहरूका बीचमा जतिबेला पनि हानथाप हुने एउटाले अर्कीले गरे पनि हुन्छ भन्ने अर्कीले पहिलीले गरे पनि हुन्छ भन्ने जुहारीका कारण दिक्क भएर लोग्नेले रुँदै भाँडा माभनु पर्छ भन्ने कुरा सङ्केत गरिएको छ । यसले बहुविवाह राम्रो हुँदैन । यस्तो गर्नु ठीक होइन भन्ने सन्देश समेत दिएको छ । (२९) को उखानले तीन गोरु भयो भने जोत्ने समयमा एउटा गोरु फाल्टु भएकाले अरुको बिउ खान गए जस्तै दुईवटी श्रीमतीले श्रीमान्को जीउ खान्छन् अर्थात् लोग्नेलाई दुःख दिन्छन् भन्ने कुरा देखाएको छ । (३०) को उखानले लोग्नेलाई जेठी स्वास्नी भन्दा कान्छी प्यारो लाग्छ भन्ने कुरालाई जेठीको बोली नै साह्रो अर्थात् रुखो लाग्ने र कान्छीको सबैभन्दा नराम्रो गन्ध पाद भए पनि राम्रो लाग्ने कुरालाई देखाएको छ ।

- (३१) मेरा मालिकका हजारौँ पियारा, मगरनी ज्यापुनी थरुनी सारा ।
- (३२) जेठी माग्छे पानी कान्छी माग्छे घाम, म एकलो बुढो कतातिर जाम ।
- (३३) छोरी पोसी ज्वाइँलाई पोइपोसी सौतालाई ।

(३१) को उखानमा हाम्रो नेपाली समाजमा पुरुषहरूका धेरै प्रेमिका हुने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । यसमा आफ्नो मालिक अर्थात् पतिका हजारौं प्रेमिका छन् जसमा मगरनी, ज्यापुनी, थरुनी सारा अर्थात् सबै जातजातिका केटीसँग पुरुषले रोमान्स गर्ने यथार्थ देखिएको छ । (३२) को उखानमा बहुविवाह गरिसकेपछि लोग्नेलाई पर्ने दुःख देखाउन खोजिएको छ । अलग-अलग मान्छेका अलग-अलग चाहना हुन्छन्, विपरीत ध्रुवका ती चाहना अर्थात् जेठीलाई पानी चाहिने, कान्छीलाई घाम चाहिने जुन एकै पटक असम्भव छ । त्यस किसिमका चाहना पूरा गर्न नसक्ने भएर लोग्नेले म एक्लो बुढो कतारित जाम भनी दिक्क मानेको अवस्था देखाइएको छ । (३३) को उखानमा घरमा छोरीलाई जति खान लगाउन दिएर तन्दुरुस्त बनाए पनि अर्काको घरमा जाने हो, ज्वाइँलाई काम लाग्ने हो । त्यस्तै सौता भएको घरमा पोइलाई जति पोसे पनि आफूलाई काम लाग्ने होइन, सौतालाई काम लाग्छ भन्ने कुरालाई उक्त उखानले सङ्केत गरेको छ । यस्ता उखानले हाम्रो समाजमा व्याप्त बहुविवाह प्रथालाई पुष्टि गरेको छ । तर समाजमा धेरै विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने कुरालाई निम्न उखानले यसरी सचेत गराएको छ । जस्तै :

(३४) एक नारी ब्रह्मचारी ।

दुई स्वास्नीको पोइ कर्महारी ।

तीन स्वास्नीको पोइ नर्कपारी ।

यस उखानले समाजमा रहेको बहुविवाह प्रथालाई दुरुत्साहित गर्न एक स्वास्नीको पोइको जीवन ब्रह्मचारी हुन्छ अर्थात् उत्तम हुन्छ । दुई स्वास्नीको पोइको जीवन कर्मले हारेको हुन्छ अर्थात् दुःखी हुन्छ । अझ तीन स्वास्नीको पोइको जीवन त नर्कले भरिएको हुन्छ जहाँबाट पार पाउन सकिँदैन भन्ने कुरा बताएको छ । समाजमा एउटा व्यक्तिले एकभन्दा बढी जति स्वास्नी बनाएर ल्याउँछ त्यति नै उसको जीवन नराम्रो हुन्छ भन्दै बहुविवाह नगर्न यस उखानले समग्र पुरुषवर्गलाई चेतना समेत दिएको छ ।

३.७ जोइ-पोइ/लोग्ने-स्वास्नी

नेपाली उखानले समाजमा जोइ-पोइ, लोग्ने-स्वास्नी, पति-पत्नी, बुढा-बुढी, श्रीमान्-श्रीमती बीचको सम्बन्ध र तिनको मनोभावना, तिनीहरूका बीचको असमझदारी

हुँदा बन्ने अवस्थाका बारेमा पनि चित्रण गरेको भेटिन्छ । त्यस किसिमका उखानहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ । जस्तै :

- (३५) जोइपोइ भए एकै, म भए भोकै ।
- (३६) जोइपोइ एकै, म भए व्यर्थै ।
- (३७) जोइपोइ एकै, मलाई दिए मकै ।
- (३८) पोइ न पोते, जोइ न जुँगा ।
- (३९) आँट नभएको लोग्ने र साँच नभएकी स्वास्नी काम लाग्दैन ।
- (४०) लोग्नेको घर छैन, स्वास्नीको जात छैन ।
- (४१) ठाडा खोलाको भल, लोग्ने स्वास्नीको कल ।

(३५) को उखानले जोइपोइको भगडाको बीचमा अरु बोल्नु हुँदैन । उनीहरू भगडा गरे पनि एकै छिनमा मिलिहाल्छन् र एकै हुन्छन् । जोइ पोइमध्ये एउटा पक्षमा लागेको मानिस अन्ततः फाल्नु हुन्छ भन्ने कुरा देखाएको छ । (३६) को उखानमा पनि जोइपोइमा भगडा भयो भनी उनीहरू आपसमा मिलेपछि भगडा मिलाउन गएको मानिस फाल्नु भएछौँ वा व्यर्थैमा गएको महसुस गर्छ । (३७) को उखानमा हेला भएकी सौताले सौता र लोग्नेले आफूलाई हेला गरेका कुराको सङ्केत गरिएको छ । (३८) को उखानमा पोइ र पोते तथा जोइ र जुँगाको सहसम्बन्ध देखाइएको छ, अर्थात् पोई नभए पोतेको अर्थ छैन । जोई नभए जुँगाको अर्थ वा महत्व नभएका कुरालाई सङ्केत गरेको छ । (३९) को उखानमा घरपरिवारमा कुनै काम गर्न आँट वा हिम्मत नभएको लोग्नेमान्छे र सोचेर पछिलाई साँच गर्न नसक्ने आइमाइ काम लाग्दैन । त्यसैले लोग्ने मान्छेमा आँट हुनुपर्दछ भने स्वास्नी मान्छेमा साँच हुनुपर्दछ भन्ने कुरा बताइएको छ । (४०) मा लोग्नेमान्छे पुरुषार्थका क्रममा जहाँ पनि पुग्न सक्छ; घरजम गर्न सक्छ; त्यसैले उसको यहीँ घर हुन्छ भन्ने ठेगान हुँदैन । त्यस्तै स्वास्नी मान्छे जोसँग उसको वैवाहिक सम्बन्ध बन्यो त्यसै मुताबिक जात हुन्छ । उसको आफ्नै जात भन्ने हुँदैन अर्थात् लोग्ने मानिसका निश्चित घर हुँदैन र घरजमको ठेगान हुँदैन र स्वास्नीमान्छे जता गयो उतैको जात हुने भएकोले उसको जातको ठेगान हुँदैन भन्ने सम्बन्धको अस्थिरतालाई सङ्केत गरेको छ । (४१) को

उखानमा वर्षाको समयमा ठाडा खोलामा पानी पर्ने बेलासम्म भल बग्छ पानी बन्द भएपछि भल पनि हराउँछ, त्यस्तै लोग्ने स्वास्नीको कल अथवा भगडा पनि त्यस्तै हो । एकछिन मनमुटाव हुन्छ, अनि तुरुन्तै मिलिहाल्छन् भन्ने यथार्थ देखाइएको छ ।

नेपाली समाजमा प्रचलित नेपाली उखानले स्वास्नीप्रति लोग्नेको मनोभाव र लोग्नेप्रति स्वास्नीको मनोभाव झल्काइरहेको भेटिन्छ । समाजमा स्वास्नीप्रति लोग्नेको मनोभाव झल्काउने खालका उदाहरणहरू यसप्रकार छन् :

- (४२) मुठीको धन, नजरकी स्वास्नी ।
- (४३) होचाकी जोइ, सबैकी भाउजू ।
- (४४) बाँभी स्वास्नी सुत्केरीको बेथा जान्दिन ।
- (४५) भातको ऐँचो र स्वास्नीको पैँचो हुँदैन ।
- (४६) जहाँ मेरो खाने पिउने उही उसको माइत ।
- (४७) लोग्ने गयो वर्मा, स्वास्नी छैन घरमा ।
- (४८) कि रानी होलिस्, कि राँडी होलिस् ।

(४२) को उखानले आफ्नो साथमा भएको धन मात्र काम लाग्दछ । यदि धन आफूसँग छैन भने आफ्नो काम बन्दैन । त्यसैगरी आफ्नै साथमा भएकी स्वास्नी मात्र काम लाग्दछ । त्यस्तै आफू नभएपछि स्वास्नी कोसँग के गर्छे भन्ने थाहा हुँदैन भन्ने कुरा सङ्केत गरेको छ । (४३) को उखानले होचो अर्थात् निर्धाकी जोइ सबैकी भाउजू हुन्छे भनेको छ । अर्थात् निर्धो वा कमजोर मान्छेलाई सबैले हेप्ने काम गर्छन् । उसबाट आफूले चाहेजस्तो काम लगाउने नेपाली प्रवृत्ति चित्रण गरिएको छ । (४४) को उखानले एकपटक पनि सुत्केरी नभएको बाँभी स्वास्नी मानिसलाई सुत्केरीको प्रसव वेदना जान्दैनन् र सुत्केरीको मर्म बुझ्दैनन् । त्यसो हुँदा बाँभीको हृदय कठोर हुने कुरा सङ्केत गरिएको छ । (४५) को उखानले हाम्रो समाजमा भात खाएको ऐँचो तिर्नु नपर्ने, त्यस्तै आफ्नी स्वास्नीको पैँचो नचल्ने कुरा बताएको छ । अर्थात् स्वास्नी भनेको ऐँचोपैँचो गरेर काम चलाउने चिज होइन भन्ने यथार्थ प्रस्तुत गरेको छ । (४६) को उखानले पहिलेदेखि जुन ठाउँमा लोग्नेले जाँडरक्सी खाने पिउने गर्दथ्यो त्यही ठाउँमा बिहे गरेपछि समस्या परेको अवस्था चित्रण

गरेको छ । (४७) को उखानमा लोगने कमाउन घर परिवारलाई सुखसाथ राख्नको लागि प्रदेश अर्थात् वर्मा गएको मौका छोपेर घरमा स्वास्नी अन्य परपुरुषको साथमा हिँड्ने गर्दछन् भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ । (४८) को उखानमा केटाले आफूलाई मन परेकी केटीलाई फकाएर विवाह गर्नलाई प्रलोभनमा फसाउन खोजेको यथार्थ छ । यसमा यदि मसँग मेरी भइस भने रानी अर्थात् सुख-सयलमा राख्छु, यदि रानी बनाउन नसकेमा आफू मरें भने राँडी बन्नेछस् भनेको छ । यी उखानले हाम्रो समाजमा लोगनेको स्वास्नीप्रतिको धारणा के-कस्तो छ भन्ने कुरा प्रष्ट पारेको छ ।

यसैगरी नेपाली समाजमा आफ्नो लोगनेप्रति स्वास्नीको के-कस्तो धारणा पाइन्छ भन्ने बारेका उखानहरू यसप्रकार छन् :

- (४९) आफू हुनुहुन्न, जेठाजुले छुनुहुन्न ।
- (५०) सती जान दिइनस्, तै मेरो पोइ ।
- (५१) मरे सासूको छोरो, बाँचे मेरो पोइ ।
- (५२) घर पनि द्याङ्गो, पोइ पनि च्याङ्गो ।
- (५३) जुन पोइ होला जस्तो, उही जेठाजु परेको ।
- (५४) बाह्र वर्षमा पोइ आएको म राँडलाई ज्वरो आएको ।
- (५५) मागेको मोहीले र खोजेको पोइले जुग चल्दैन ।
- (५६) भिरबारीमा मल हाल्नु र बुढो पोइ पोस्नु एकै हुन्छ ।
- (५७) अरुले ल्याए हाँडोभाँडो, हाम्रोले ल्याए सिस्नोको काँडो ।
- (५८) आफू उठी नेपाल जाने, छोरो पाइनस् भन्ने ।
- (५९) भोकमा पाइन मकैका ठेला बैसमा पाइन पोइ ।

(४९) को उखानमा घरमा लोगने नभएकी स्वास्नीको मनोभावनालाई इङ्गित गर्न खोजेको छ । जवानी उमेरमा आफ्नो वैशालु मर्म बुझिदिने व्यक्ति अथवा लोगने नभएको अवस्थामा स्वास्नीले आफ्नो मर्म बुझिदिने आफू (लोगने) हुनुहुन्न तर जेठाजुले आफ्नो व्यथा तथा मर्म बुझे पनि मलाई छुनुहुन्न भनी स्वास्नीले लोगनेलाई आफ्नो भावना व्यक्त

गरेकी छ । (५०) को उखान आफ्नो लोग्नेको मृत्युमा पतिको चितासँगै सती जाने नेपाली समाजको पुरानो परम्परा हो तर यो प्रथा अहिले छैन तापनि यसमा भन्न खोजिएको कुरा यहाँ चित्रण गरिएको छ । यसमा आफ्नो लोग्ने मरेको बेला जसले सती जान नदिएर रोक्नो त्यसबेला नै मेरो वास्तविक मर्म बुझ्ने व्यक्ति होस् । त्यसैले तँ नै अब मेरो पोइ होस् भन्ने स्त्रीको अभिव्यक्ति यस उखानले बताएको छ । (५१) को उखानले मरे सासूको छोरो मर्छ बाँचे मेरो पोइ हुन्छ भन्ने स्वास्नीको स्वार्थी भावनालाई चित्रण गरेको हुन्छ । यसमा मरिहाल्यो भने आफूले अन्य बाटो रोज्न सक्ने विचार अप्रत्यक्ष रूपमा देखापरेको छ । (५२) को उखानमा बिहे गरेर पोइको घरमा जाँदा उक्त घर र पोइ दुवै जना मन नपरेको अवस्थामा यस्तो उखान प्रयोग हुन्छ । यसमा स्वास्नीको पोइ र घरप्रतिको मनोभाव प्रकट भएको छ । उसले घर जस्तो ढ्याङ्ग्रो ठोकेजस्तो छ पोइ पनि त्यस्तै मरन्च्याँसे च्याङ्ग्रो छ भनेकी छ । (५३) को उखानमा स्वास्नीको हेराइमा जुन खाइलाग्दो चिटिक्क परेको दुलाहा होला भनेको उही जेठाजु परेको भनेकी छ । अर्थात् हाम्रो समाजमा जेठाजुले बुहारीलाई छुनुहुन्न भन्ने मान्यतामा अलि राम्रो च्याट्ट परेको व्यक्ति जेठाजु हुँदा ऊसँग अन्य केही पनि काम हुन नसक्ने कारण स्वास्नीमा नैराश्यताको भावना चित्रण गरिएको छ । (५४) को उखानमा पोइ मुग्लान गएर बाह्र वर्षसम्म कुर्दाकुर्दा बल्लबल्ल आएको समयमा पनि आफूलाई ज्वरो आएर सुत्न परेको अवस्था चित्रण गरिएको छ । यसमा जोइ पोइका बाह्रवर्षसम्म हुन नपाएका दुःख सुखका कुरा गर्न नपाएको, यौन सुख प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्थामा आफू रहेको, आफ्नै हातले पकाएर खुवाउन नपाएको मनोभाव चित्रण गरिएको छ । यसमा यौनकुण्ठा देख्न सकिन्छ । (५५) को उखानमा महिलाले लोग्नेप्रति राखेको धारणा प्रकट भएको छ । लोग्ने घरमा नहुँदा परपुरुषसँग राखेको सम्बन्ध दीगो हुँदैन, त्यो त एकछिनको कामावेग अर्थात् कामवासना शान्त पार्न मात्र हो । जसरी घरमा मोही नभएको बेला सधैंभरि अन्यत्रबाट मागेर गुजारा चल्दैन त्यसैगरी खोजेको पोइले जिन्दगी चलाउन सक्दैन । जिन्दगी चलाउन त आफ्नै पोइ आवश्यक छ भनिएको छ । यस उखानले घरको लोग्ने नभएको समयमा वा उसको अदेखामा परपुरुषसँग सम्बन्ध राख्ने महिलालाई त्यस्तो काम राम्रो होइन । त्यसले जिन्दगीभर सुख हुँदैन भन्ने सन्देश समेत दिएको छ । (५६) को उखानमा भिरबारीमा मल राख्ने हो भने वर्षाको भेलले बगाएर लैजान्छ । उक्त भलको कुनै काम लाग्दैन । त्यस्तै बुढो भइसकेको पोइलाई पोस्ने अर्थात् राम्रो तरिकाले पालन पोषण गरे पनि उसले

आफूलाई यौन सन्तुष्टि दिन सक्दैन भन्ने कुरा आएको छ । हाम्रो समाजमा केटा र केटीको उमेर अन्तर धेरै हुने लोग्ने बुढो भइसक्दा स्वास्थ्यी तरुनी नै हुने उसलाई चाहे जति यौन सन्तुष्टि बुढो पोइले दिन नसक्ने प्रसङ्ग यस उखानमा आएको छ । पूर्ण रूपमा यौन सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकेकी यौवना स्वास्थ्यीको मनोभाव प्रस्तुत उखानमा अभिव्यक्त भएको छ । (५७) को उखानमा छरछिमेकमा सबैका पोइले घरमा चाहिने सरसामान ल्याएको तर आफ्ना पोइले केही नल्याएको प्रसङ्ग आएको छ । यसमा लोग्नेप्रति स्वास्थ्यीको मनोभाव प्रकट भएको छ । लोग्नेबाट स्वास्थ्यीको जे आशा थियो त्यो पूरा हुन नसकेको तथ्य यहाँ आएको छ । अरुका श्रीमान्ले घर परिवारलाई सुखपूर्ण अवस्थामा राखेको तर आफ्ना श्रीमान्ले त्यस्तो गर्न नसकेको केवल दुःख मात्र दिएको प्रसङ्ग उजागर गरेकी छ । यस उखानमा नेपाली गरिब लोग्ने स्वास्थ्यीको अवस्था देखापरेको छ । (५८) को उखानमा लोग्ने कामको लागि घर छोडेर नेपाल अर्थात् काठमाडौँ जाने तर आफूलाई छोरो पाइनस् भन्ने आरोप लगाउने भनेर स्वास्थ्यीले पोइलाई भनेको प्रसङ्ग आएको छ । छोरो पाउनको लागि स्वास्थ्यीले मात्र सक्दैनन् । त्यसमा पोइ पनि सँगै हुनुपर्दछ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । (५९) को उखानमा एउटी स्त्रीको मनोभाव प्रकट भएको छ । उसले भोक लागेको बेलामा मकैको ठेलासमेत खान नपाएको र वैँशको बेला साथमा पोइ नभएको दुःखेसो प्रकट गरेकी छ । अर्थात् भोक लागेको बेला जे-जस्तो खानेकुरा भए पनि मिठो हुन्छ । त्यस्तै जवानीमा यौनको प्यास लागेको बेला पोइको आवश्यकता हुन्छ । अघाएको अवस्थामा जे-जस्तो मिष्ठान्न भोजनको पनि त्यति चाख हुँदैन तर भेकाएको बेला मकैका ठेला पनि मिठा हुन्छन्, जुन समेत पाउन नसकेको कुरा आएको छ । जवानीमा यौन आवेगका बेला नपाएको पोइ बुढेसकालमा पाएर केही अर्थ छैन । जे चिजको पनि आफ्नो समय हुन्छ । त्यही समयमा प्राप्त भएन भने त्यसको खास महत्व हुँदैन भन्ने कुरा यस उखानमा बताउन खोजिएको छ ।

नेपाली समाजका श्रीमती अर्थात् जोइहरूको व्यवहारलाई मध्यनजर गरी बनाएका उखान यसप्रकार छन् :

(६०) पोइसँग बस्छे भटभटेमा दुवै आँखा लडाउँछे चटपटेमा ।

- (६१) पितृलाई तर्पण बाहुनलाई अर्पण नेवारलाई खर्पन र स्वास्नीलाई दर्पण बेस ।
- (६२) घरमा सती बाहिर सय पति ।
- (६३) नामर्दको जोइ हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु बेस ।
- (६४) लोग्ने मान्छेले आँटे वर्षदिन, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकैछिन ।
- (६५) दस घर माइती हल्ला खल्ला, एउटा चोलो बल्ल बल्ल ।
- (६६) घिउ न तेल पक्का बुढी सेल ।
- (६७) असल सुनलाई पाइन चढाउनु पर्दैन, राम्री स्वास्नीलाई सिँगार्नु पर्दैन ।
- (६८) आइमाइका बल पहाड, गोरुका बल मधेस ।

(६०) को उखानमा स्त्रीको स्वभाव र उनीहरूको रुचि प्रस्तुत गरिएको छ । स्त्रीहरू श्रीमान्को साथमा भए पनि उनीहरूलाई अमिलो, पिरो मिसाइएको चटपट खान मन पराउँछन् भन्ने यथार्थतालाई प्रस्तुत उखानमा देखाउन खोजिएको छ । आफ्नै पोइ अर्थात् श्रीमान्सँग मोटरसाइकलमा यात्रा गर्दा पनि जोइ अर्थात् श्रीमतीका आँखाचाहिँ बाटोमा बेचन राखिरहेको चटपटेमा हुन्छन् भनिएको छ । यस उखानबाट धेरैजसो स्वास्नी मानिसहरूको रुचि अमिलो पिरोमा हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । (६१) को उखानमा स्त्रीको स्वभावका बारेमा बताउनका लागि विभिन्न जातिहरूको स्वभाव समेत उल्लेख गरिएको छ । स्त्रीको जात आफूलाई सुन्दर देखाउन चाहन्छन् । उनीहरू आफूलाई कसरी सौन्दर्यवान् बनाउन सकिन्छ अर्थात् अरुको नजरमा आफू कसरी राम्री देखिन सकिन्छ भन्ने बारेमा धेरै सोच्छन् । त्यसैले धेरैजसो समय उनीहरू दर्पण अर्थात् ऐनाको अगाडि आफूलाई राख्छन् । अर्कोतर्फ उनीहरू आफ्नो सुन्दरताको पान आफै गर्न चाहन्छन् । त्यसैका लागि यहाँ पितृलाई तर्पण दिनु राम्रो, बाहुनलाई अर्पण अर्थात् दान-दक्षिण दिनु राम्रो, नेवारलाई खर्पन अर्थात् व्यापारका लागि भारी बोक्ने खर्पन ठीक र स्त्रीलाई दर्पण दिनु राम्रो हुन्छ । यिनीहरू ती चिजहरूमा रमाउँछन् भन्न खोजिएको छ । (६२) को उखानले नारीको द्वैध चरित्रलाई देखाउन खोजेको छ । जुन स्त्री घरमा सती सावित्री बन्न खोज्छे उसैका बाहिर सयौँ नाठा हुन्छन् भन्न खोजिएको छ । घरका पतिसँग एकदम चोखी

देखिन खोज्ने अन्य कुनै परपुरुषलाई ठाडो नजरले नहेर्ने तर पतिको अदेखामा धेरै परपुरुषसँग अनैतिक शारीरिक सम्बन्ध राख्ने नारीको प्रवृत्ति देखाउन प्रस्तुत उखान सफल छ । (६३) को उखानमा नामर्दकी जोइ हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु राम्रो भन्न खोजिएको छ । यसमा नामर्द अर्थात् मर्दमा हुनुपर्ने गुण नभएको पुरुष अर्थात् आफ्नी स्वास्नीलाई पूर्ण रूपमा यौन सन्तुष्टि दिन नसक्ने पोइकी जोइ भएर बस्न साह्रै गाह्रो काम हो । यसरी स्त्री अरु कुनै पनि अन्य सुख सुविधाबाट खुसी हुन सक्दैनन् । बरु मर्दकी कमारी भएर पनि उसले यौन सन्तुष्टि दिन्छ भने त्यसमा बढी सुखी हुन्छन् भन्ने कुरा सङ्केत गरिएको छ । यौन भन्ने कुरा नैसर्गिक चिज हो । यसलाई दबाएर राख्न सकिँदैन । त्यसैले स्त्रीहरू अन्य भौतिक सुख सुविधाका अगाडि यौन सुख सयौँ गुणा ठूलो ठान्छन् । (६४) को उखानमा यौनका मामिलामा स्वास्नी मान्छेको भूमिका ठूलो हुन्छ । पुरुषले चाहँदैमा तुरुन्त प्राप्त हुँदैन । तर स्वास्नी मान्छेले चाह्यो भने तुरुन्त सम्भव हुन्छ भन्ने कुरालाई लोग्ने मान्छेले आँटे वर्षदिन, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकैछिन भनिएको छ ।

यस्तै (६५) को उखानमा स्त्रीका माइती धेरै हुँदा हल्लाखल्ला गरेर के-के दिन्छन् भन्दै माइती जान्छन् तर दशघर माइतीबाट बल्लबल्ल एउटा चोलो पाएको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । अर्थात् आफन्तहरू धेरै हुँदा सहयोग पाइन्छ भन्ने हुँदैन । यदि आफूलाई दुःख पर्दा सहयोग कसैले गर्छ भने त्यही नै सच्चा आफन्त हो । त्यही भएर धेरै आफन्त हुनुभन्दा सहयोग गर्ने थोरै व्यक्ति हुनु नै सही छ भन्ने कुरा चित्रण गरेको छ । (६६) को उखानमा घरमा केही वस्तु नभएको बेलामा पनि स्वास्नी मान्छेलाई अनेक रहर लाग्ने यथार्थ देखाइएको छ । घरमा घिउ पनि तेल पनि नभएको अवस्थामा पनि सेलरोटी पकाउने रहर लाग्ने स्त्रीको स्वभाव चित्रण गरिएको छ । (६७) को उखानले राम्रो वस्तुलाई नक्कली सजावटको आवश्यकता नभएको कुरालाई चित्रण गर्न खोजिएको छ । सक्कली सुनलाई पाइन चढाउनु पर्दैन । त्यो आफैमा मूल्यवान् हुन्छ । त्यसलाई पाइन चढाएर टिरलिकक टल्काउनु पर्ने कुनै आवश्यकता हुँदैन । उक्त सुन आफैमा चमकपूर्ण हुन्छ । त्यस्तै राम्री स्वास्नीलाई कुनै शृङ्गार चाहिँदैन । ऊ प्राकृतिक रूपमा नै सुन्दर हुन्छे । उसलाई नक्कली साजसज्जाका सामानका माध्यमबाट सिँगार्नु पर्ने आवश्यकता हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (६८) को उखानले खेतीपातीसँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई समेटेको छ । यसमा आइमाइ मान्छेका बलले पहाडमा राम्रोसँग उब्जाउ गर्न सकिने र सजिलै

जीवनयापन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै मधेसमा गोरुको बल आवश्यक हुन्छ । नेपालको अत्यधिक उब्जाउ हुने क्षेत्र मधेसमा गोरु भएनन् भने खेती गर्न सकिँदैन । त्यसैले पहाडमा बस्नका लागि आइमाइ मान्छे बलियो र मधेसमा बस्न गोरु बलियो आवश्यक रहेको यथार्थ चित्रण गरिएको छ ।

३.८ सौता र भड्केलो

नेपाली उखानले समाजमा सौता र सौताबाट जन्मेका भड्केला सन्तानले घरपरिवारमा सुख, शान्तिसँग बस्न खान नदिने कुराको बोध गराउँछ । नेपाली समाजमा सबैभन्दा बैरीभाव सौता र सौताका सन्तानसँग हुने गरेको यथार्थ निम्न उखानले स्पष्ट पार्दछन् :

- (६९) भड्केलो मुटुको कीलो ।
- (७०) सौतेनी घर, दिनहुँको कल ।
- (७१) सौतेने पोइको के धाक लाउनु ।
- (७२) सौताको छोरो चाकको पिलो ।
- (७३) खानुमाथि खानु, सौतामाथि जानु ।
- (७४) सौताको रिसले पोइको काखमा मुत्ने ।
- (७५) सौताको रिसले सातभारी मल बोकेँ ।
- (७६) निदाएको हो र ? सौता पो तह लाएको ।
- (७७) सातवटा सौता पैतालाको धुलो, एउटा भड्केलो मुटुको कीलो ।

(६९) को उखानले सौताबाट जन्मेको भड्केलो छोरो मुटुमा गडेको कीलो जस्तै दुःख दिने हुन्छ । उसले सुख शान्तिसँग बस्न दिँदैन भन्न खोजिएको छ । अर्थात् अप्ठ्यारो वस्तुले मानिसलाई सधैंभरि दुःख दिइरहन्छ । त्यसबाट जति उम्कन खोजे पनि मानिसले सक्दैन । (७०) को उखानले जुन घरमा सौता हुन्छ त्यो घरमा दिनहुँ कल हुन्छ । सौता-सौता मिलेर कहिल्यै पनि बस्न सक्दैनन् । एकले अर्काको अस्तित्व स्वीकार्न सक्दैनन् । त्यसले गर्दा सानो-सानो विषयलाई लिएर प्रत्येक दिन कल अर्थात् भगडा गर्दछन् जसले

गर्दा घरको पारिवारिक वातावरण एकदम खराब हुन्छ, अशान्ति हुन्छ र भगडामय हुन्छ, भन्न खोजिएको छ । (७१) को उखानले घरमा सौता भएकी आइमाइले पोइको धाक अर्थात् रवाफ लगाएको कुनै अर्थ छैन भन्ने कुरा देखाएको छ । सौताने पोइका बारेमा जे-जस्ता कुरा गरे पनि अन्ततः उसको पोइ उसलाई भन्दा सौतालाई माया गर्छ । अथवा उसले सम्पूर्ण समय त्यसलाई मात्र दिँदैन । उसले त सौतालाई दिएपछि रहेको समय मात्र पोइसँग बिताउन पाउँछे । त्यसैले सौता भएकीले पोइको धाक लगाउनु त्यति औचित्यपूर्ण हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (७२) को उखानले सौताको छोरो साह्रै कष्टपूर्ण हुन्छ । उसले जसरी चाकमा उठेको पिलोले मान्छेलाई सुख शान्तिपूर्ण रूपमा बस्न दिँदैन त्यसरी नै सौताको छोराको सौतेनी आमालाई सुख शान्तिपूर्ण रूपमा बस्न खान दिँदैन भन्न खोजिएको छ । जुन हाम्रो समाजको वस्तु यथार्थ पनि हो । (७३) को उखानले खाना खाएर अघाएको पेटमा पुनः खानु र सौता भएको थाहा पाउँदा पाउँदै उक्त घरमा जानु एकै किसिमको हुन्छ, जसले न त राम्रोसँग बस्न सकिन्छ न उठेर हिँड्न सकिन्छ । त्यसैले कहिल्यै पनि खाइसकेको अघाएको भरिपेटमा खाना खानु हुँदैन । त्यसले नराम्रो अवस्थामा निम्त्याउँछ । यसरी पाइयो भने कहिल्यै पनि माया ममता पाइँदैन । यसको बदलामा प्रत्येक दिन भैँ-भगडा हुन्छ, भन्ने यथार्थलाई प्रस्तुत उखानले चित्रण गरेको छ । (७४) को उखानले सौताको रिसले पोइको काखमा मुत्ने अर्थात् सौताको रिस पोइलाई पोख्ने भन्न खोजिएको छ । यसमा सौतासँग भगडाको रिस शान्त पार्न दोस्रो सौताले पोइको काखमा बसेर त्यही मुत्छन् भन्न खोजिएको छ । (७५) को उखानमा रिस खा आफू, बुद्धि खा अरु भने भैँ सौताका रिसले सात भारी मल अर्थात् गोबर बोकेको कुरा चित्रण गर्न खोजिएको छ । अर्थात् मानिसमा रिस भन्ने कुरा राम्रो हुँदैन । रिसले जहिले पनि अरुलाई होइन आफैलाई हानि गर्छ । (७६) को उखानले सौतालाई तह लगाउन निदाएको भान पार्ने कुरा बताएको छ । सौता-सौताका बीचमा कहिल्यै पनि मेलमिलाप नहुने हुँदा निदाएको नाटक गरी सौता एकलैलाई सम्पूर्ण काम गर्न लगाउने प्रवृत्ति चित्रण गरिएको छ । (७७) को उखानले सौताभन्दा ठूलो दुःख त भड्केलो छोरो हुन्छ भन्ने कुरा बताएको छ । सातवटा सौताको अगाडि एउटै भड्केलो बढी कष्टपूर्ण हुने कुरा बताइएको छ । सौता त बाँचुन्जेल मात्र दुःख हो तर भड्केलो छोरो भयो भने त पुस्तौँ पुस्तासम्म दुःख भइरहन्छ । त्यसैले सातवटा सौता पैतालाको धुलो एउटा भड्केलो मुटुको कीलो भनिएको छ ।

यसरी नेपाली समाजमा सौता-सौताका बीच के-कस्तो सम्बन्ध हुन्छ । तिनीहरूको विषयलाई लिएर के कस्ता उखान बनाइएको छ भन्ने कुरा उल्लिखित उखान र त्यसको विश्लेषणबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

३.९ देवर भाउजू

नेपाली उखानमा घर परिवारमा बस्दा देवर र भाउजूको विषयमा सँगालेका अनुभव व्यक्त भएका भेटिन्छन् । समाजमा भाउजूप्रति रहेको देवरको मनोभावको कुरालाई उखानमा व्यक्त गरिन्छ । जुन उखान यसप्रकार रहेका छन् :

- (७८) देख्दादेख्दै भाउजू राँडी भइन् ।
- (७९) दाजुलाई सक्दिन भाउजूलाई फन्कै राख्दिन ।
- (८०) भाउजू परिन् दाजुको हात, रिस रह्यो मेरो हात ।
- (८१) दाजुलाई केही नहोस्, भाउजूको हात चुरा नरहुन् ।

(७८) को उखानले आफूले देख्दादेख्दै भाउजू राँडी भएको कुरा बताएको छ । आफ्नै आँखा अगाडि दाजुको बिहे भएर भाउजू ल्याएको र आफ्नै अगाडि दाजुको मृत्यु भएको प्रसङ्गलाई देख्दादेख्दै भाउजू राँडी भइन् भन्ने उखानले चित्रण गरेको छ । (७९) को उखानमा भाइले दाइलाई केही गर्न नसक्ने दाजुका अगाडि केही बोल्नै नसक्ने तर भाउजूलाई भगडा गर्दा पनि केही जस्तो नलाग्ने वा सजिलै जित्न सक्ने प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यसमा जसले पनि बलियोलाई भन्दा कमजोरलाई हेप्ने प्रवृत्ति चित्रण गरिएको छ । (८०) को उखानमा भाइले भाउजूसँग भगडा गर्दा भाउजू दाइको हातमा गएको अथवा दाइको शरणमा पुगेकी तर रिस आफ्नै हातमा रहेको प्रसङ्ग आएको छ । यस उखानमा (७९) को उखानमा जस्तै दाजुलाई सक्दिन भाउजूलाई फन्कै राख्दिन भन्ने उखानसँग सहसम्बन्ध रहेको छ । (८२) को उखानमा भाउजूका रिसले दाइलाई केही नहोस्, भाउजूको हातका चुरा नरहुन् भनेको छ । अप्रत्यक्ष रूपमा दाजु मरुन् र भाउजू राँडी होऊन् भनेको छ ।

उल्लिखित उखानहरूका आधारमा हाम्रो नेपाली समाजमा देवर भाउजूका बीचमा राम्रो सम्बन्ध नरहेको यथार्थ प्रस्तुत भएको छ । भाउजूलाई तुच्छ रूपमा सम्झने तर दाइको अगाडि केही गर्न नसक्ने घटनाले बलियोले निर्धालाई जहिले पनि हेप्ने गर्दछन् भन्ने हेपाहा प्रवृत्ति उल्लेख भएको छ ।

३.१० सासू-बुहारी

समाजमा रहने महिलाहरूले हरेक समय र परिस्थितिमा आफूलाई विभिन्न भूमिकामा प्रस्तुत गरिरहेका हुन्छन् । तिनै भूमिका मध्येको एउटा प्रमुख भूमिका हो सासू-बुहारीको भूमिका । परिवारमा अन्य नाता र भूमिकाको तुलनामा सासू-बुहारीको नाता र भूमिका विशेष चर्चित र प्रभावकारी छ । पुरुषका कारण नै सासू-बुहारीको नाता जुद्धदछ । साथै त्यही पुरुषको महत्व परिवारमा अधिक हुन्छ र उसैका निम्ति सासू बुहारीका बीच तनाव उत्पन्न हुन्छ । सासू-बुहारीको सम्बन्धलाई लिएर नेपाली समाजमा थुप्रै उखान प्रचलित छन् तर ती सबै जसो नकारात्मक नै छन् । सासू-बुहारीका बीचमा असल सम्बन्ध र प्रेम भाव खोज्न ज्यादै गाह्रो हुन्छ (भट्टराई, २०५८ : १०) । यस प्रकारका उखानहरू निम्न छन् :

- (८२) कहिले सासूको पातो कहिले बुहारीको पालो ।
- (८३) पोहोर मरिन सासू, अहिले आए आँसु ।
- (८४) कुन्ताकी बुहारी भट्टमास खाएकी ।
- (८५) गनगने सासू, भनभने बुहारी ।
- (८६) काम पाइनस् बुहारी पाडाका ... कना ।

(८२) को उखानमा कहिले सासू शक्तिमा हुने र कहिले बुहारी शक्तिमा हुने गर्दछन् । जो शक्तिमा छ उसले अर्को पक्षलाई शत्रुतापूर्ण व्यवहार गर्दछ भन्ने कुरा बताउन खोजिएको छ । (८३) को उखानमा पनि सासू र बुहारीका बीचमा राम्रो सम्बन्ध नहुनाले सासू मर्दा कुनै आँसु नआएको अर्थात् भित्रभित्रै खुसी भएको तर एकवर्षपछि अरुलाई देखाउन आँखामा आँसु भरेको नाटक गरेको प्रसङ्ग उल्लेख भएको छ । (८४) को उखानमा एक त बुहारी त्यसमा पनि भट्टमास खाएकी भनिएको छ । घरमा केही नराम्रो

काम भयो भने सासूले बुहारीलाई नै दोषारोपण गर्ने हुँदा यस उखानमा घरमा कसैले अपानवायु छोडेमा बुहारीमाथि नै आरोप गर्ने कुरालाई कुन्ताकी बुहारी त्यसमाथि अभ् भट्टमास खाएकी भन्न खोजिएको छ । (८५) को उखानमा सासू जहिले पनि गनगन कराइरहने गर्दछे भने बुहारी भनभन गर्दछे भन्न खोजिएको छ । अर्थात् सासू र बुहारी कहिल्यै पनि एक अर्कासँग नमिल्ने, शत्रुतापूर्ण व्यवहार गर्ने, कराइरहने गर्दछन् । (८६) को उखानमा सासूले बुहारीलाई खाली बसेको देख्दा काम नपाएको भए पाडाको ... कन्या भनेर बुहारीप्रतिको हेय भाव प्रकट भएको छ । अर्थात् बुहारीलाई खाली बस्न नदिने । जतिबेला पनि काममा जोताइरहने सासूको व्यवहार चित्रण भएको छ ।

साहित्यकार एवम् विचारकले पनि अहिलेसम्म अनेकौं पटक सासू बुहारीका सम्बन्धमा कलम चलाइसकेका छन् । संस्कृतका विद्वान्हरूले समेत सासू-बुहारीका बीचमा मेल हुनु असम्भव छ भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । अहिलेसम्म सासू-बुहारीको सम्बन्ध सुधिन सक्ने सङ्केत कतै देखिएको छैन अपवादलाई छोडेर । सासू-बुहारीका बीचको तनाव बुहारी भित्रिएको भोलिपल्टदेखि नै प्रारम्भ हुन्छ । नयाँ दुलहीलाई गृहलक्ष्मीको उपाधि दिएर ताला-साँचो सुम्पिएको अभिनय गर्ने सासू भोलिपल्टदेखि नै विहान बेलुकाको गाँस समेत अड्कलन थाल्छन् । धनी हुन् वा गरिब, शिक्षित हुन् वा अशिक्षित, सभ्य हुन् वा असभ्य आखिर सासू-सासू नै हुन् । उनी बुहारीलाई लगभग नोकर्नी कै रूपमा देख्न चाहन्छन् । घरका सबै सदस्य पहिलेदेखि नै आ-आफ्नो स्थानमा जमिरहेको ठाउँमा अन्तैबाट आएकी बुहारी पराई र अतिरिक्त बोभ भैं लाग्दछिन् । कामकाजको कुरामा होस् कि दाइजो पेवाका कुरामा होस् धेरैजसो बुहारीले दिनहुँ खप्की खान र व्यङ्ग्य सुन्ने बानी बसाउनु पर्छ । तर बुहारीको पनि पालो आइहाल्छ नि ! विवाहको केही वर्षपछि जब श्रीमान्को मनपेट पाउँछिन्, छोराछोरी हुर्कन्छन् अनि बुहारीको फूर्ति हेर्न लायक हुन्छ ।

सासू क्रमशः बूढी हुँदै जान्छिन्, हातखुट्टा बस्दै जान्छन्, आँखा र कान कमजोर हुँदै जान्छन् अनि तालासाँचो च्याप्ने शक्ति कम भइहाल्छ । अब बुहारी शक्तिशाली हुँदै जान्छन् । वर्षौंदेखि सासूले गरेका अन्याय र अपमानको गनीगनी प्रतिशोध लिन थाल्छिन् । सासूले बुहारीमाथि प्रहार गरेका अत्याचारका लट्ठीहरू फेरि सासूकै पुर्पुरामा बज्रिन पुग्छन् । अब सासू एकली हुन्छिन्, निरीह हुन्छिन् अनि आफ्ना दुर्वचन र दुष्कर्मप्रति

पछुताउँछिन् । तर त्यो पश्चातापलाई बुहारीले पत्याउँदिनन् । उनी सकेसम्म व्यङ्ग्यवाण चलाइरहन्छिन् (भट्टराई, २०५८ : १०) । सासू बुहारीका यस किसिमको सम्बन्धलाई लिएर नेपाली समाजमा अनेकौं उखान निर्माण भएका छन् । जसको उदाहरण यसप्रकार छ :

(८७) सासू मरी बुहारी परिपाठ परी ।

(८८) नुन हालिस् बुहारी ? के बित्यो सासू ।

(८९) पानीले खाएको खेत, सासूले खिआएकी बुहारी ।

(८७) को उखानमा सासू छँदा केही अधिकार नपाएकी बुहारीलाई सासूको मृत्युपछि सम्पूर्ण अधिकार बुहारीको हातमा पुग्दा बुहारी परिपाठ परेको कुरालाई सङ्केत गरिएको छ । अर्थात् केही अधिकार नभएको मानिसमा कतैबाट केही पाइहालेमा उसले सम्पूर्ण चिज नै यही हो भन्ने घमण्ड उत्पन्न गरी अरुलाई नगन्ने प्रवृत्ति चित्रण भएको छ । (८८) को उखानले घरमा खाना पकाउँदा तरकारीमा नुन हालिस् बुहारी भनी सोध्दा बुहारीले ओठे जवाफको रूपमा के बित्यो र अर्थात् को मर्त्यो र सासू भनेको सन्दर्भ देखाउँछ । हाम्रो समाजमा आफन्तको मृत्युमा शोक मनाउँदा नुन नखाने सामाजिक सन्दर्भ प्रस्तुत उखानमा आएको छ । (८९) को उखानले पानीले खाएको खेतमा अन्न जसरी फल्छ त्यसरी नै सासूको दपसमा रहेर सिकेकी बुहारी घर व्यवहारमा निपुण हुन्छे भन्ने कुरा बताएको छ । अर्थात् कष्टपूर्ण व्यवहारबाट सिकेको सीप जहिले पनि असल हुन्छ ।

नेपाली उखानमा जब कुनै नारी बुहारी बनेर आफ्नो लोग्नेको घरमा आउँछे त्यसबेला उसले सासूको खेदो पाइलो गर्दा सासू र बुहारीको बीचमा जुहारी चल्छ । सासू र बुहारीका बीचमा चलेको जुहारी र तिनको मनोवृत्तिलाई यी उखानले देखाउँछन् । जस्तै :

(९०) बुहारीको पत्यार नलागे सासूले ढिकी कुट्नुपर्छ ।

(९१) ठूलो गास नहाल बुहारी कण्ठसिरी चुँडिएला ।

(९०) को उखानले घर परिवारमा बुहारीको कामप्रति सासूको विश्वास नलागे सासू आफैले ढिकी कुट्नु पर्छ भन्ने कुरा बताएको छ । अर्थात् अरुको काम प्रति विश्वास नगर्नेले उक्त काम आफै गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । (९१) को उखानले सासूले

बुहारीलाई धेरै खान नदिने अर्थमा ठूलो खानाको गास नहाल बुहारी कण्ठश्री चुँडिन्छ भन्ने कुरा बताएको छ । यी उखानले घरपरिवारमा सासूको कठोर शासनमा बुहारीहरूले प्रताडित रहनु परेको तथ्य प्रतिबिम्बित भएको देखिन्छ ।

नेपाली समाजमा बुहारीहरूलाई निरन्तर काममा जोतिरहनु पर्दछ अनि तिनीहरूलाई एकछिन पनि फुर्सद दिन हुँदैन भन्ने धारणा रहेको कुरा यस किसिमका उखानले व्यक्त गरेको देखिन्छ । जस्तै :

- (९२) उम्किन्छस् बुहारी कुकुर हगाई ल्या ।
- (९३) काम नपाएकी बुहारी पोख्छे उठाउँछे ।
- (९४) के गर्छेस् बुहारी उही पोख्छु उही उठाउँछु ।
- (९५) आइ बुहारी आयो काम गई बुहारी गयो काम ।

(९२) को उखानले सासूले बुहारीलाई कामबाट एकछिन पनि फुर्सद दिन नचाहने मनोवृत्तिको कारण सासूले बुहारीलाई कामबाट उम्किन्छस् अर्थात् फुर्सद पाइन्छस् अब एकछिन कुकुर हगाएर लिएर आइज भनेको कुरा बताउँछ । (९३) को उखानमा काम नपाएकी बुहारीले उही चिज पोख्छे अनि उही चिज उठाउँछे भन्ने कुरा सासूले बताएको देखिन्छ । (९४) को उखानमा पनि काम नपाएकी बुहारीलाई सासूले के काम गर्छेस् भनेर सोध्दा उही अन्न पोख्ने र उही अन्न उठाउने मात्र काम गर्छु भनेको देखिन्छ । अर्थात् सासूले बुहारीलाई खाली बस्न नदिने, बुहारी गह्रौँ काम गर्न नखोज्ने प्रवृत्तिलाई यहाँ चित्रण गरिएको छ । (९५) को उखानमा सासूले बुहारीलाई खाली बस्न नदिने सन्दर्भमा बुहारीसँगै काम आउने अर्थात् बुहारी आएपछि एउटा न एउटा काम अर्थात् उने तर बुहारी गएपछि उक्त काम अरुले नगर्ने कुराको चित्रण गरिएको छ । यी उखानमा केही काम नभएका अवस्थामा सासूको मनोवृत्तिले बुहारीलाई कुनै न कुनै काममा लगाइरहने एकछिन पनि आराम गर्न नदिने कुरा बताएको देखिन्छ । यी उखानबाट बुहारीहरू कामको उपयोगका लागि मात्र हुन् र तिनीहरूले एकछिन् पनि फुर्सद पाउनु हुँदैन भन्ने कुरा अभिव्यञ्जित भएको देखिन्छ ।

सासूले बुहारीलाई हेप्ने र बुहारीले सासूले भनेको नमान्ने प्रवृत्ति पनि देखिन्छ ।
सासू बुहारीका बीचमा बनेका अन्य उखान यसप्रकार छन् :

- (९६) बुहारी मुताइबाटै जानियो ।
- (९७) सुन सुन बुहारी तेरा पोइका कुरा, सुन्दिन बुहारी उराठलाग्ने कुरा ।
- (९८) केश किन काटिस् बुहारी ? जुम्नाका पीरले ।
- (९९) खाउँ त कर्कली पेट फर्कली, नखाउँ त कर्कली सासू भर्कली ।
- (१००) काम गर बुहारी काख चेलो छ, खान आइज बुहारी ठूलो थाल कता छ ।

(९६) को उखानमा सासूले बुहारीको आचरण कस्तो छ भन्ने कुरा बुहारी मुत्त बसेको देखेर जानियो भन्ने कुरा आएको छ । अर्थात् उसको बानी व्यवहार उसको काम गराइबाट थाहा हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ आएको छ । (९७) को उखानमा छोराले बिहे गरेको सुरु सुरुमा सासूले बुहारीलाई तेरा पोइका कुरा सुन उसले के भन्छ त्यही गर भन्ने सासूले पछि छोरो आफ्नो श्रीमतीतर्फ लागेर आमालाई हेला गर्न थालेपछि पुनः बुहारीले सासूलाई ल ल छोरका कुरा सुन भन्दा सासूले उराठलाग्दा कुरा सुन्दिन भनेको कुरा चित्रण गरिएको छ । (९८) को उखानमा सासूले बुहारीलाई केश किन काटिस् भनेर सोध्दा बुहारीले जुम्नाको पीरले काटें भन्ने जवाफ दिएकी छ । (९९) को उखानमा बुहारीले सासूले दिएको कर्कलाको तरकारी खायो भने पेट फर्कन्छ अर्थात् पेट खराब हुन्छ, नखायो भने सासू भर्कन्छन् अर्थात् रिसाउँछिन्, के गर्ने के नगर्ने भन्ने बुहारीको मनोवृत्ति चित्रण गरिएको छ । (१००) को उखानमा सासूले बुहारीलाई काम अह्राउँदा काखमा बच्चा छ भन्ने र खान बोलाउँदा ठूलो थाल कता छ भन्दै खोजेर खान बस्ने बुहारीको चरित्र चित्रण गरिएको छ ।

उल्लिखित सासू बुहारीसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण उखान हेर्दा सासू र बुहारीका बीचमा राम्रो सम्बन्ध भन्दा धेरै नराम्रो सम्बन्ध रहेको देख्न पाइन्छ । कहिले सासूले बुहारीलाई त कहिले बुहारीले सासूलाई तल पार्न खोज्ने विषयलाई लिएर उल्लिखित उखानहरू निर्माण भएको देखिन्छ ।

३.११ छोरी-बुहारी

नेपाली उखानले घरपरिवारका सदस्यको रूपमा रहेका छोरी हुँदाको अनुभव र बुहारी हुँदाको अनुभवका साथै समाजले छोरी बुहारीप्रति राखेको मनोभाव र धारणालाई व्यक्त गरेको देखिन्छ। जस्तै :

(१०१) छोरी कुटी बुहारी तर्साउनु ।

(१०२) छोरीलाई भन्नु बुहारीलाई सुनाउनु ।

(१०३) छोरी पाल्नेले बुहारी पाल्दैन, भौसी पाल्नेले गोरु पाल्दैन ।

(१०१) को उखानले घर परिवारमा बुहारीलाई आफ्नो अधिनमा राख्न अर्काको घरबाट आएका बुहारीलाई सिधा रूपमा भन्न नसकिने अवस्थामा छोरीलाई कुटे जस्तो गरेर भए पनि बुहारीलाई तर्साउनु पर्छ भन्न खोजिएको छ। (१०२) को उखानमा छोरीलाई भनेभैँ गरेर बुहारीलाई सुनाउनु पर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ। अर्थात् नराम्रो काम किन गरेको भनेर सोध्दा उल्टै गलत काम गर्ने बुहारीलाई चित्रण गरिएको छ। (१०३) को उखानमा जुन घरमा छोरी पालिन्छ त्यस घरमा बुहारी पालिँदैन, त्यसरी नै जसले भैँसी पाल्छ उसले गोरु पाल्दैन भन्ने कुरा बताइएको छ। जुन कुरा यथार्थ पनि हो। छोरीलाई माया गर्नेले बुहारीलाई माया गर्न सक्दैनन्।

नेपाली समाजमा प्रचलित उखानले छोरी बुहारीमा असल गुणको अपेक्षा गरी घर व्यवहार गर्ने छोरी बुहारी गुणवती हुनुपर्छ भनेको भेटिन्छ। जस्तै :

(१०४) मूलको पानी, कुलको छोरी ।

यस उखानले घरमा जसरी मूलको शुद्ध पानी ल्याएर खाइन्छ त्यसरी नै घरपरिवारमा कुल घरानकी असल छोरी खोजेर विवाह गरी बुहारी ल्याउनु पर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ।

३.१२ छोरा र छोरी/केटा-केटी

नेपाली उखानले समाजमा छोरीलाई भन्दा छोरालाई बढी महत्व दिएको कुरा बताउँछ। जस्तै :

(१०५) छोरा जन्मे खसी, छोरी जन्मे फर्सी ।

(१०६) छोरो पाल्नु सहरमा, छोरी पाल्नु कुनामा ।

(१०७) घोडाले खाएको वन र छोरीले खाएको घर कहिल्यै पलाउँदैन ।

(१०५) को उखानले नेपाली समाजमा छोरा जन्मे खसी काट्ने, खुसी मनाउने तर छोरी जन्मे फुर्सी काटेर सुत्केरीलाई खुवाउने काम गरेको कुरा बताएको छ । यो उखानको कथनले सामाजिक धारणामा छोरीलाई भन्दा छोरालाई बढी महत्व दिएको देखिन्छ । नेपाली उखानले समाजमा छोरीप्रति देखिएको सामाजिक भेदभावको धारणालाई पनि व्यक्त गरेको देखिन्छ । जुन कुरा (१०६) को उखानमा रहेको छ । यसमा घर परिवारमा जन्मेका छोराछोरीमध्ये छोरालाई सहरमा सुख सुविधा दिएर पाल्ने तर छोरीलाई घरको एउटा कुनामा पाल्ने कुरा छोरा र छोरीमा भेदभाव गरेको देखाउँछ । (१०७) को उखानमा घोडा चर्दा जराबाटै निकालेर खान्छ, जसले गर्दा उक्त वनस्पति पुनः पलाउँदैन । त्यस्तै छोरीले पनि माइती कहिल्यै उठ्न नसक्नेगरी ऋण लगाएर समेत खान छोड्दिने । त्यति मात्र नभएर छोरीको विवाह गर्दा घरखेत समेत बेचेर भए पनि दाइजो दिनुपर्ने बाध्यता यसमा आएको छ । त्यसैले घोडाले खाएको वन र छोरीले खाएको घर कहिल्यै पलाउन्न भन्न खोजिएको छ ।

नेपाली उखानमा बाबुआमाको धारणा छोरो कस्तो हुनुपर्छ र छोरी कस्ती हुनुपर्छ । छोराले के गर्नुपर्छ अनि छोरीले के गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बताएको पनि पाइन्छ । जस्तै :

(१०८) हुप बिनाको छोरो, रूप बिनाकी छोरी ।

(१०९) घर नखाएकी छोरी, प्रदेश नखाएको छोरो ।

(१०८) को उखानले छोरामा हुप अर्थात् हिम्मत चाहिन्छ र छोरीमा रूप चाहिन्छ । यदि छोरामा हुप र छोरीमा रूप भएन भने काम लाग्दैन भन्ने कुरा बताएको छ । (१०९) को उखानले घर व्यवहार नचलाएकी छोरी र प्रदेशको अनुभव नबटुलेको छोरो पनि काम लाग्दैनन् । त्यसैले छोरीले घरधन्दा गरेर खानुपर्छ र छोराले प्रदेश गरी धन कमाएर ल्याउनु पर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । यसरी यी उखानले छोरा र छोरीले गर्नुपर्ने कर्तव्यका बारेमा जानकारी दिएका छन् ।

- (११०) पाँचौं कन्या छैठौं वर जसो मन लाग्छ उसै गर ।
- (१११) केटा बिग्रे कमर्सले केटी बिग्रे नर्सले ।
- (११२) केटाको तलब नसोध्नु, केटीको उमेर नसोध्नु ।
- (११३) गोरखामा छोरी नदिनु, सल्यानटारमा गोरु नदिनु ।
- (११४) अगाडिबाट ब्युटिफुल, पछाडिबाट हावडाको पुल ।
- (११५) ज्योतिषीका छोरी राँड, वैद्यका छोरी गलगाँड ।
- (११६) छोरी मरी गाल टरी ।
- (११७) छोरी बिगाय्यो फाइबरले, छोरो बिगाय्यो ड्राइभरले ।
- (११८) छोरीको जन्म घरकी कर्म घर ।
- (११९) केटी बिग्रन्छे सस्तो प्रेमले, केटो बिग्रन्छ रक्सी र रमले ।
- (१२०) केटी नहेर्नु, केटीकी आमालाई हेर्नु ।
- (१२१) केटी नपाए दाड जानु, नसा नलागे भाड खानु ।
- (१२२) बिहे गरेर पठाएको छोरी छिमेकी बराबर हुन्छे ।
- (१२३) बाबुले पालेकी छोरी, आमाले पालेको छोरो ।
- (१२४) नबोल्ने युवतीको नामै नसोध्नु ।
- (१२५) दूध उम्ले अगेनामा, छोरी उम्ले खाडलमा ।
- (१२६) गरिबको छोरीले आँप ताछ्न्, धनीका छोरीले उखु ताछ्न् ।
- (१२७) छोरी पोसी ज्वाइँलाई, पोइ पोसी सौतालाई ।
- (१२८) इलाम गएर केटी जोर्नु, भापा गएर खेती जोर्नु ।
- (१२९) बिहे गर्ने हत्पतले केटी माग्नै बिस्यो ।

(११०) को उखानमा पाँचौं कन्या अर्थात् पाँचवटी छोरी पछि जन्मेको छैठौं नम्बरको छोरालाई बाबुआमाले पुत्पुल्याएर पालेका हुन्छन् । उसलाई मन लागेको गर्न दिन्छन् भन्ने कुरा देखाइएको छ । (१११) को उखानमा केटाहरू कमर्स पढेर बिग्रन्छन् भने

केटी नर्स पढेका विग्रन्छन् । त्यसैले सकभर छोरालाई कमर्स र छोरीलाई नर्स पढाउनु हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (११२) को उखानमा केटा मान्छेले आफ्नो तलब बताउन गाह्रो मान्छन् भने केटी मान्छेले आफ्नो वास्तविक उमेर बताउन चाहँदैनन् । उनीहरूले तलबचाहिँ बढाएर भन्छन्, केटीले उमेर घटाएर भन्छन् अथवा रिसाउँछन् । त्यही भएर केटालाई तलब र केटीलाई उमेर सोध्नु हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (११३) मा छोरीको विहे गरेर दिँदा ठाउँ हेर्नु पर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । गोर्खामा छोरी नदिनु, त्यहाँ छोरी दिइयो भने धेरै दुःख पाउँछन् भन्न खोजिएको छ । त्यस्तै सल्यानटारमा गोरु दिनु हुँदैन त्यहाँको जमिन अप्ठ्यारो छ । गोरुले दुःख पाउँछ भन्ने कुरा बताउन खोजिएको छ । (११४) को उखानमा केटीमान्छे आफ्नो शरीर जस्तोसुकै होस् तर शृङ्गार गरेर भए पनि अनुहार सुन्दर बनाउँछन् । अगाडिबाट हेर्दा ब्युटिफुल देखिन्छन् तर पछाडिबाट हेर्ने भन्ने कुरा अर्थात् हावडाको पुल जस्तै हुन्छन् । उनीहरू अगाडिबाट ध्यान दिन्छन् भन्न खोजिएको छ ।

यस्तै (११५) को उखानमा जुन ज्योतिषीले अरुको भविष्य हेरेर भविष्यवाणी गरिदिन्छ, त्यही ज्योतिषीकी छोरी राँडी अर्थात् विधवा भएकी हुन्छे । त्यस्तै जुन वैद्यले अरुको रोग निको पारिदिन बसेका हुन्छन् उसैकी छोरीको गलगाँड उठेको हुन्छ । अर्थात् उनीहरू आफ्नै घरपरिवारको भविष्य र रोग समेत निको पार्न नसक्नेले अरुको के गर्लान् भन्न खोजिएको छ । (११६) को उखानले घर परिवारमा छोरीका कारण झगडा भएको तर छोरी मरेपछि झगडा नभएको कुरालाई छोरी मरी गाल टरी भनेर देखाइएको छ । (११७) को उखानमा छोरी र छोरा विग्रनुमा फाइवर र ड्राइभरको हात हुन्छ भन्न खोजिएको छ । अर्थात् फाइवर र ड्राइभरहरूको चरित्र गलत हुन्छ । उनीहरू कहिल्यै पनि मानिसलाई सही बाटोम लैजाँदैनन् । त्यसैले गर्दा छोराछोरी विग्रन्छ भन्न खोजिएको हो । (११८) को उखानमा छोरीको वास्तविक घर कुन हो ? जन्मघर हो कि विवाह गरेर गएको कर्मघर हो भन्ने कुरा बताएको छ । उसको आफ्नो घर हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (११९) को उखानमा आधुनिकताको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । आजभोलि समाजमा प्रेमको ललिपप बाँड्ने काम भएको छ । केटाहरूले के आफ्नो यौन आवेगलाई शान्त पार्न केटीहरूलाई प्रेमको नाटक गरेर मख्ख पार्छन् । उनीहरूका कुरामा विश्वास गर्छन् तर केटाहरू उक्त केटीसँग शारीरिक सम्बन्ध राखेपछि तर्कन्छन् । यसरी केटीहरूको विचल्ली हुन्छ भन्ने

केटाहरू रक्सी र रमको नशामा विग्रन्छन् भन्न खोजिएको छ । (१२०) को उखानमा विवाह गर्नका लागि केटी हेर्न जाँदा केटी नहेरेर केटीकी आमा हेर्नु पर्दछ । छोरीहरू आमाको व्यवहार जस्तो छ त्यस्तै हुन्छन् । त्यसैले आमा अनुसारका छोरी हुने हुनाले केटी हेर्न जाँदा केटी नहेरी केटीकी आमा हेर्नुपर्छ भन्न खोजिएको छ । (१२१) को उखानमा विवाह गर्नको लागि केटी कहीं पनि नपाए दाड जानु त्यहाँ जस्तो भन्यो त्यस्तै केटी पाइन्छन्, त्यस्तै कुनै पनि नशालु पदार्थ खाँदा पनि नशा नलागे भाड खानु त्यसले नशा लाग्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ ।

यसैगरी (१२२) को उखानमा बिहे गरेर अर्काको घरमा पठाएकी छोरी छिमेकी जस्तै हुन्छे । घरमा कुनै काम पर्दा नबोलाएसम्म छिमेकी आउँदैन । त्यस्तै बिहे गरिसकेकी छोरी पनि आएर काम गर्दैन, त्यसले छिमेकी र बिहे गरिसकेकी छोरी उस्तै उस्तै हुन् भन्न खोजिएको छ । (१२३) को उखानमा बाबुले पालेकी छोरी र आमाले पालेको छोरो धेरै मायाले पुत्पुलिएका हुन्छन् । स्वभावैले बाबुले छोरोलाई भन्दा छोरीलाई माया गर्छन् । त्यस्तै आमाले छोरीलाई भन्दा छोरोलाई माया गर्छन् भन्न खोजिएको छ । प्रस्तुत उखानमा सिग्मण्ड फ्रायडको यौन मनोविज्ञान देख्न पाइन्छ । (१२४) को उखानमा जुन युवती बोल्दैन अर्थात् बोल्न खोज्दैन उसको नाम सोध्नु राम्रो काम हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (१२५) को उखानमा दूध तताउँदा उम्लेमा अगेनामा पोखिन्छ भने छोरी उम्ले भने अर्थात् आफ्नो ठाउँ छोड् वा गति छाडा भए भने खाडलमा पर्छन् । त्यसैले दुधलाई र छोरीलाई उम्लिन दिनु हुँदैन । तिनीहरूको राम्रोसँग रेखदेख गर्नुपर्दछ भन्न खोजिएको छ । (१२६) को उखानमा गरिबकी छोरी आँप ताछ्छ भने धनीकी छोरी उखु ताछ्छ । गरिबले राम्रोसँग आँप खान पाउँदैन । त्यसैले आँप पाइहालेमा कसरी खाने थाहा हुँदैन, त्यसैले नासपाती तछ्छेजस्तै तास्छन् । त्यस्तै धनीकी छोरीले उखु भेटेमा ताछ्छ उनीहरूलाई पनि उखु कसरी खाने थाहा हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (१२७) को उखानमा छोरीको जात विवाह गरेर दिनुपर्छ । त्यसैले जति राम्रोसँग पालन पोषण गरे पनि आफ्नो घरमा काम लाग्दैनन् । उनीहरू ज्वाइँलाई अर्थात् ज्वाइँको घरमा काम गर्छन् । त्यस्तै सौता भएको पोइलाई पनि जति पोसे पनि उक्त पोइ सौतालाई काम लाग्ने हो । आफूलाई हेर्दैन । सौतालाई अँगालो मार्छ भन्न खोजिएको छ । (१२८) को उखानमा केटी इलामका राम्रा हुन्छन् । खेती भापामा राम्रो फल्छ । त्यसैले केटी जोर्न अर्थात् विवाह गर्न इलाम जानुपर्छ र खेती गर्न

भापा जानुपछ भन्ने सन्देश दिएको छ । (१२९) को उखानमा बिहे गर्न हत्पत्ले केटी माग्नै बिस्तो भन्न खोजिएको छ । अर्थात् जुन चिज नभएसम्म उक्त काम सम्भव छैन सही चिज बिना हत्पत्का कारण काम सुरु गर्न खोज्नु हुँदैन । काम गर्दा ध्यान विचार पुऱ्याएर गर्नुपछ भन्न खोजिएको छ ।

३.१३ फुपू

नेपाली उखानले नातासम्बन्धमा फुपूको विषयमा प्राप्त अनुभव र तिनका चारित्रिक विशेषतालाई झल्काएको भेटिन्छ । जस्तै :

(१३०) लुटको धन फुपूको सराद्ध ।

(१३१) नकचरी फुपू भदाहा घर जाई ।

(१३२) बाबा फुपू आइन् – त्यहीं राँडले त मारेकी छ

पछाडि पोको पनि छ

त्यही राँडले त पालेकी छ ।

(१३०) को उखानमा समाजमा गर्नु नपर्ने फुपूको श्राद्धलाई लुटेर ल्याएको धनले फुपूको श्राद्ध गर्छ भन्न खोजिएको छ । यहाँ बेनियमबाट कमाएको धन बेनियममा नै खर्च हुन्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । (१३१) को उखानमा लाज, इज्जत नभएकी नकचरी फुपू भदाहाको घरमा गई बस्छे भन्ने कुरा बताइएको छ । जसको इज्जत हुँदैन उसले जस्तो सुकै काम गर्न पनि पछि पर्दैन भन्न खोजिएको छ । (१३२) को उखानमा फुपूको विषयलाई लिएर बाबु र छोराको बीचमा संवाद चल्दा आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा छोराले घरमा फुपू आएको देखेर बाबुलाई फुपू आइन् भन्दा त्यही फुपू राँडले बिगारेकी छ अनि फुपूले पोको पनि ल्याएकी छन् भन्दा त्यही राँडले पालेकी छ भन्ने कुराबाट व्यक्तिको स्वार्थीपनलाई यस उखानले बताएको छ ।

३.१४ सासू र ज्वाइँ

नेपाली उखानले नेपाली समाजमा सासू र ज्वाइँका बीचमा रहेको सम्बन्ध र तिनका बीचमा हुने खानपानको व्यवहारलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ । जस्तै :

- (१३३) अघायौ ज्वाइँ ? डल्लिएँ सासू ।
- (१३४) ज्वाइँ न स्वाइँ अगुल्टाले च्वाइँ ।
- (१३५) खसी काटेर तिहुन भएन, छोरी दिएर ज्वाइँ भएन ।
- (१३६) यो भुङ्कोमा घिउ भए त ज्वाइँलाई किन नदिउँ ।

(१३३) को उखानमा सासू र ज्वाइँका बीचमा खानपानका विषयमा भएको संवाद चलेको छ । यसमा सासूले ज्वाइँलाई अघायौ भनी सोध्दा ज्वाइँले अघाएर डल्लिएँ भनेको सन्दर्भ आएको छ । (१३४) को उखानमा सासू र ज्वाइँका बीचमा खटपट भएको बेलामा सासूले ज्वाइँलाई ज्वाइँ न स्वाइँ अगुल्टाले च्वाइँ भनी आक्रोश व्यक्त गरेको देखिन्छ । (१३५) को उखानमा घरमा एउटा सिङ्गै खसी काटेर पनि तिहुन अर्थात् तरकारी नभए जस्तै घरकी छोरी दिएर पनि आफ्नो ज्वाइँ नभएको कुरा बताइएको छ । यसमा आफ्नी छोरीसँग विवाह भएर पनि ज्वाइँले अर्की केटीसँग पुनः विवाह गरेको अवस्थामा सासूले भनेको कुरा आएको छ । (१३६) को उखानमा ज्वाइँले ससुरालीमा खाना खान लाग्दा सासूले ज्वाइँलाई भुङ्कोमा घिउ भए ज्वाइँलाई किन नदिने र भनेको सन्दर्भ आएको छ । यसरी नेपाली समाजमा सासू र ज्वाइँका विषयलाई लिएर पनि उखान निर्माण भएको पुष्टि हुन्छ ।

३.१५ साली-भेना

नेपाली उखानले नेपाली समाजमा हुने साली र भेनाका बीचमा हुने प्रेम प्रसङ्गको विषयलाई लिएर उखानको निर्माण भएको छ । जस्तै :

- (१३७) साली भेना मिल्छन्, नगर्ने कुरा गर्छन् ।
- (१३८) सालीको आश गर्दागर्दै भेनाको बगर बास ।
- (१३९) सालीलाई फकाउनु पर्दैन सिन्कीलाई पकाउनु पर्दैन ।
- (१४०) साली नै नभए के ससुराली नाफा नै नभए के बेपारी ।
- (१४१) नुन बिनाको तरकारी साली बिनाको ससुराली ।

(१३७) को उखानमा साली र भेना मिलेका बेलामा गर्न नहुने कुरा पनि गर्छन् । अर्थात् साली भेनाले अनैतिक सम्बन्ध पनि राखेका हुन्छन् भन्न खोजिएको छ । (१३८) को उखानमा सालीको प्रेमको आस गर्दागर्दै भेनाको बगरको बास हुन्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । अर्थात् एकै पटक दुई वटा लाभ लिन खोज्दा एउटा पनि हात नलाग्ने हुन सक्छ भन्ने नैतिक सन्देश दिइएको छ । (१३९) को उखानले सिन्कीलाई पकाउनु नपरे भैं सालीलाई बाहिरी केटीलाई जस्तो फकाउनु पर्दैन भन्ने कुरा बताएको छ । साली भेनाले दिदीलाई गरेको माया देखेर त्यस्तै माया आफूलाई पनि गरे हुन्थ्यो भन्ने आशामा हुन्छन् । त्यसैले भेनाले सालीलाई सजिलै मायाजालमा फसाउन सक्दछ भन्ने यथार्थ चित्रण भएको छ । (१४०) को उखानमा साली नै नभएको ससुराली पनि के ससुराली हो र त्यस्तै नाफा नै नगर्ने व्यापारी पनि के व्यापारी हो र ! भन्न खोजिएको छ । ससुराली जाँदा सालीसँग गफगाफ गर्न पाइएन भने ससुराली गएको रमाइलो हुँदैन । सालीसँग गफगाफ मात्र नभएर रासलीला गर्न समेत भेनाहरू पछि पर्दैनन् । त्यसैले साली बिनाको ससुराली राम्रो मान्दैनन् । त्यस्तै नाफा नै नहुने व्यापारको पनि कुनै अर्थ हुँदैनन् भन्न खोजिएको छ । (१४१) को उखानमा तरकारीमा नुन भएन भने जस्तो खल्लो हुन्छ त्यस्तै साली बिनाको ससुराली पनि त्यस्तै नरमाइलो हुन्छ भन्ने कुरा बताउन खोजिएको छ । नेपाली समाजमा सालीलाई भेनाले आदि घरवालीका रूपमा समेत प्रयोग गर्न पछि पर्दैनन् । त्यसले गर्दा पनि साली बिनाको ससुराली नुन बिनाको तरकारी जस्तो लाग्ने बताउँछन् । साली र भेनाका बीचमा जे जस्तो कुरा र काम पनि हुने हुँदा साली भेनाका लागि ससुराली जाने माध्यम पनि बन्दछन् । त्यसैले साली र भेनाका बीचका यस्ता प्रशस्त कुरालाई आधार मानेर उखान निर्माण भएको पुष्टि हुन्छ । यी उखानले साली भेना बीचको सम्बन्ध मात्र नदेखाई तिनीहरूको मनोभावलाई पनि प्रस्तुत गरेको छ ।

३.१६ चेलीबेटी

चेलीबेटी सम्बन्धी उखानले चेलीबेटीहरू विवाहपछि आफ्नो जन्मघरलाई छोडेर कर्मघर जाँदा माइतघरको माया ममता बिर्सन नसक्ने र माइतीघरका हरेक वस्तु चेलीबेटीलाई प्यारो लाग्ने कुराको पुष्टि यी उखानले गर्छन् । जस्तै :

- (१४२) चेलीलाई माइतीको खरानीले पनि पुग्दैन ।
- (१४३) छोरीबेटीलाई माइतीको कुकुरै पनि प्यारो लाग्छ ।
- (१४४) कुकुर पाल्यो चितुवालाई छोरी पाल्यो ज्वाइँलाई ।
- (१४५) छोरी भन्छे माइती-माइती, माइती भन्छन् किन आइती ।
- (१४६) अर्थ न वर्थ गोविन्द गाई, माइतमा बसी छोरो पाई ।
- (१४७) दशघर माइती हल्ला खल्ला, एउटो चोला बल्ल बल्ल ।
- (१४८) भुरामा हाल्या भुस छैन, माइती लिन्या अर्सा ।

(१४२) को उखानमा विवाह पछि आफ्नो जन्मघरलाई छोडेर कर्मघर गएको चेलीलाई माइतीबाट सम्पूर्ण चिज लैजाँदा लैजाँदा अन्त्यमा खरानी पनि बाँकी छोड्दैनन् भन्ने कुरा बताइएको छ । चेलीबेटीले माइतबाट धेरैथोक लैजान पाए हुन्थ्यो भन्ने ठान्छन् भन्न खोजिएको छ । (१४३) को उखानमा विवाहपछि कर्मघर गएको छोरीबेटीलाई माइती पक्षको कुकुर पनि प्यारो लाग्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । अर्थात् बिहे गरेकी छोरीले माइतीबाट सबै कुरा लैजान खोज्ने नेपाली प्रवृत्ति देखाइएको छ । (१४४) को उखानमा कुकुर पाल्यो चितुवाले खान्छ, छोरी पाले ज्वाइँलाई दिनुपर्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । छोरीको जात विवाह गरेर अर्काको घर पठाउनै पर्ने बाध्यताको चित्रण गरिएको छ । (१४५) को उखानमा विवाह गरेर कर्मघर गएको छोरीले माइती माइती भन्दै आउन खोज्छन् तर विवाह गरेर पठाइसकेका माइती भने किन आई भन्छन् । विवाह गरेर गइसकेपछि माइतमा उसको कुनै मूल्य नहुने कुरा देखाउन खोजिएको छ । (१४६) को उखानमा विवाह गरिसकेकी चेली बिना काममा माइतीमा बस्नु हुँदैन । त्यसरी बसेमा विभिन्न दोष लगाउन सक्छन् भन्ने कुरा अर्थ न वर्थ गोविन्द गाई माइतमा बसी छोरो पाई भन्ने उखानले पुष्टि गर्दछ । माइतमा बसेर छोरो पाएमा अनैतिक सम्बन्ध राखेर जन्माएको भन्दै विभिन्न आरोप लगाउने काम गर्छन् भन्ने यथार्थ चित्रण भएको छ । (१४७) को उखानमा बिहे भइसकेकी चेलीले आफ्ना माइती धेरै भएको र उनीहरूले आफूलाई अनेक उपहार दिने हल्लाखल्ला गर्दै माइतमा गई आउँदा चाहिँ एउटा चोलो बल्लबल्ल पाएको कुरा उल्लेख भएको छ । (१४८) को उखानमा आफ्ना भुरा अर्थात्

केटाकेटीलाई खुवाउने भुस अर्थात् अन्न नभएको बेलामा माइतबाट अर्सा ल्याउन खोज्ने चेलीको मनोयथार्थ चित्रण गरिएको छ ।

३.१७ विधवा

नेपाली समाजमा विधवालाई नराम्रो दृष्टिले हेर्ने गर्दछन् । उनीहरूलाई राँड अर्थात् राँडी पनि भन्ने गर्दछन् । एकल महिलालाई विभिन्न आरोप समेत लगाउने गर्दछन् । यस्तै कुराहरूका आधारमा विधवासँग सम्बन्धित नेपाली उखान यसप्रकार छन् । जस्तै :

(१४९) टुहुराको दिन फर्कन्छ, राँडीको दिन बित्छ ।

(१५०) किन मरिस राँड, आफ्नै पीरले ।

(१५१) जिउँदी राँडका बाह्रबिस पोइ, मर्न लागि राँड कोइ न कोइ ।

(१५२) गरिबलाई जिउनु र राँडीलाई व्याउनु छैन ।

(१५३) के खोज्छेस् राँड ? पोइ ।

(१५४) हाँडीमा कनिका छउन्जेल राँडीलाई निद्रा लाग्दैन ।

(१५५) राँडीकी छोरी हाँडीमा परी, उम्लेर मरी ।

(१५६) राँडी भइ भनेर बोक्सी, गरिब भयो भनेर चोर लगाउनु हुँदैन ।

(१४९) को उखानमा टुहुराको दिन फर्कन्छ । ऊ पछि प्रगति गर्न सक्छ तर राँडीका दिन फर्कदैनन् । उसलाई साथ दिने कोही हुँदैनन् भन्न खोजिएको छ । (१५०) को उखानमा पतिको मृत्युपछि विधवा अर्थात् राँडी विरामी पर्दै गएको देखेर अरुले सोध्दा उसले आफ्नै पीरले मर्न लागेको कुरा बताएकी छ । (१५१) को उखानमा जिउँदी राँड अर्थात् ठीकठाक हुँदा उसका साथमा बाह्रबिस अर्थात् धेरै पोइ हुन्छन् । उसको अस्तित्व सबैले लुट्छन् तर जब ऊ विरामी पर्छे अथवा मर्न लाग्छे तब उसका साथमा कोही पनि हुँदैनन् । ऊ केवल एकलै हुन्छे भन्ने कुरा देखाइएको छ । (१५२) को उखानमा वर्तमान समयमा भएको महङ्गीमा गरिबलाई राम्रोसँग जिउन छैन त्यस्तै पति मरेकी विधवा वा राँडीलाई व्याउन अर्थात् सुत्केरी हुन छैन । उनीहरूले चाहेर पनि गर्न सक्दैनन् भन्न खोजिएको छ । (१५३) को उखानमा राँडीलाई के खोज्छेस् वा तँलाई के चाहियो भनेर

कसैले प्रश्न गच्यो भने स्वभावैले उसले पाई भन्ने जवाफ दिन्छे भन्ने कुरा बताइएको छ । उसलाई सबैभन्दा ठूलो अभावको वस्तु भनेको पोइ हो । त्यसैले पाइ भन्ने जवाफ दिन्छु भन्न खाजिएको छ ।

यसैगरी (१५४) को उखानमा हाँडीमा कनिका छउन्जेल राँडीलाई निद्रा लाग्दैन भनिएको छ । यसको तात्पर्य राँडीलाई कुनै पनि चिजको माया हुँदैन । कसैलाई जोगाएर राखिदिने कोही हुँदैन । त्यसैले उसले भएभरको सामा उपयोग गर्न खोज्छे भन्न खोजिएको छ । (१५५) को उखानमा राँडीकी छोरीले बाबुको माया पाएकी हुँदैन । उसकी आमालाई अनेक पुरुषहरूले नजर लगाएको देखेकी हुन्छे । त्यसैले ऊ पनि त्यस्तै केटाहरूको लहलहैमा लाग्छे । उसलाई केटाहरूले वासनापूर्तिको साधन बनाउँछन् र ऊ गतिछाडा बन्दै जान्छे, अर्थात् उम्लिन्छे र मर्न बाध्य हुन्छे भन्न खोजिएको छ । (१५६) को उखानमा समाजमा राँडी र गरिवलाई हेप्ने चलन रहेको छ । उनीहरूका बोलिदिने मान्छे कोही हुँदैन भनेर राँडीलाई बोक्सी भनेर आराप लगाउने त्यस्तै गरिव छ भनेर चोरको आरोप लगाउने गर्दछन् । त्यस्तो गर्नु हुँदैन भन्ने नैतिक सन्देश प्रस्तुत उखानले दिन खोजेको छ ।

३.१८ रुढी/अन्धविश्वास

नेपाली समाज रुढीगत मान्यता बोकेर अगाडि बढेको छ । एक्काइसौं शताब्दीको वर्तमान समयमा समेत अन्धविश्वासलाई मानेर नेपाली समाजले नारीहरूमाथि अनेक आरोप लगाउने गर्दछ । जुन यसप्रकार छन् :

(१५७) आफैँ बोक्सी, आफैँ धामी ।

(१५८) बोक्सीको आँखा ठूलो, चोरको डाँको ठूलो ।

(१५९) चोरले चोर देख्छ, बोक्सीले बोक्सी ।

(१६०) आमाभन्दा छोरी बोक्सिनी ।

(१६१) जो बोक्सी उही सुँडिनी ।

(१६२) एक डङ्गिनी चल्दा सात धर्ती हल्लिन्छ ।

(१५७) को उखानमा जो बोक्सी भएर विरामी बनाउँछे उही धामी बनेर चोखो बन्न खोज्छे, भन्न खोजिएको छ । अर्थात् जसले खराब गरेको हुन्छ, उही नै पानी माथिको ओभानो पनि सबैसँग ठिक्क बन्न खोज्छ । (१५८) को उखानमा बोक्सीको आँखा ठूलो हुन्छ, भने चोरको डाँको ठूलो हुन्छ । बोक्सीले ठूलाठूला आँखाले हेर्दछे, भने चोर कराएर आफू चोर नभएको स्पष्टोक्ति दिन्छ, भन्न खोजिएको छ । (१५९) को उखानमा चोरले चोरलाई देख्छ, भने बोक्सीले बोक्सीलाई देख्छे । अर्थात् जस्ताको साथी उस्तै हुन्छन्, भन्न खोजिएको छ । (१६०) को उखानमा आमाभन्दा छोरी बोक्सनी रहिछे । अर्थात् आमाले भन्दा बढी बोक्सी विद्या छोरीले जानेकी रहिछे, भन्न खोजिएको छ । अर्थात् आमा जस्ती व्यवहारकी छे, छोरी पनि त्यसभन्दा बढी सिकेर अगाडि बढेकी हुन्छे । त्यसैले आमाले आफ्ना छोरीलाई असल शिक्षा दिनु पर्छ, भन्न खोजिएको छ । (१६१) को उखानमा पनि जो बोक्सनी हो ऊ आफैँ सुँडिनी बनेर सुत्केरीको नजिक गएर सुत्केरी गराउन खोज्ने गर्दछे, भन्न खोजिएको छ । (१६२) को उखानमा एक डङ्किनी चल्दा सात धर्ती हल्लिन्छ । एउटी डङ्किनीले नै सात गाउँमा असर गर्दछे, भन्न खोजिएको छ । अर्थात् एउटा गाउँमा कोही खराब भयो भने त्यसले सम्पूर्ण गाउँलेलाई नै दुःख दिइरहन्छ, भन्न खोजेको छ ।

३.१९ अश्लीलता बोधक उखान

नेपाली समाजमा नारी विषयक उखान अन्तर्गत नारीहरूलाई विषय बनाइएका तर समाजमा पाच्य हुन गाह्रो हुने उखान पनि निर्माण भएका छन् । जुन यसप्रकार छन् :

(१६३) भोकमा पाइन मकैका ठेला बैसमा पाइन पोइ ।

(१६४) काँठोमा पल्केको लोग्ने मान्छे, र नाठोमा पल्केकी स्वास्नी मान्छे, चाँडै बिग्रन्छन् ।

(१६५) कि त लाउँला सुनका बाला कि त जाला भुजीका खाला ।

(१६६) रातामाटेको रातोमाटो हाँडी बनाउनलाई

केटीमाथि केटा चढ्यो नानी बनाउनलाई ।

(१६७) कमारी र पित्ले थाल कहिल्यै बिटुलो हुँदैन ।

(१६८) ख्याल ख्यालमा बुढीमाथि चढ्यो स्याल ।

(१६९) उनी जमाना गए यिनी जमाना आए म्वाइँ खाने मुजीमा भुत्ला पलाए ।

(१७०) ठाउँ न ठहर बुढीको रहर ।

(१७१) घरमा सती बाहिर सय पति ।

(१७२) सँगै बसी सुतिसकी, लाजमान्दै घुम्तो कसी ।

(१७३) बेस्सेको घर हुँदैन, बेइमानको भर हुँदैन ।

(१७४) वेश्याको लक्षण हाँसो, रोगको लक्षण काँसो (खोकी) ।

(१६३) को उखानमा भोक लागेको बेला मकैको ठेला भए पनि हुने र बैँसको बेला यौवनावेग शान्त पार्न पोइको आवश्यकता हुने कुरा बताइएको छ । (१६४) को उखानमा काठ जुवामा पल्केको लोग्ने मान्छे र नाठो अर्थात् माइतको केटासाथी त्यसमा पनि माइतमा यौन सम्बन्ध राखेको केटामा पल्केकी आइमाई चाँडै बिग्रन्छन् भन्ने यथार्थ चित्रण गरिएको छ । (१६५) को उखानमा वेश्याले आफ्नो शरीर बेचेर पैसा कमाउने कुरालाई चित्रण गरिएको छ । यसमा शरीर बेचेर कि त पैसा कमाएर सुनका बाला लगाउन पाइएला, त्यसो नभएमा यौनाइमा खाला जाला भन्न खोजिएको छ । (१६६) को उखानमा रातामाटेले रातोमाटो हाँडी बनाउन प्रयोग गर्छ त्यस्तै केटा केटीमाथि चढ्यो अर्थात् शारीरिक संसर्ग गरे भने नानी जन्मन्छ । नानी जन्माउन वा बच्चा पाउनका लागि केटा र केटीका बीचमा यौन सम्बन्ध हुनु पर्दछ भन्न खोजिएको हो । (१६७) को उखानमा घरमा काम गर्ने कमारी र पित्तलको थाल कहिल्यै बिटुलो अर्थात् जुठो नहुने कुरा बताइएको छ । कमारीसँग ज-जसले यौन सम्बन्ध राखे पनि ऊ कमारी नै हो । उसको जात भदैन । त्यस्तै पित्तलको थाल जसले प्रयोग गरे पनि जुठो नहुने कुरा बताइएको छ ।

यस्तै (१६८) को उखानमा ख्यालख्याल गर्दागर्दै स्याल पनि बुढीमाथि चढ्न सक्छ भन्ने कुरा चित्रण गरिएको छ । त्यही भएर कुनै चिजमा पनि ख्याल ठट्टा बढी गर्नु हुँदैन भन्न खोजिएको छ । (१६९) को उखान पहिलेको जमानामा गए नयाँ जमाना आए । पहिले गर्ने काम अहिले गर्न सुहाउँदैन । पहिले बच्चा छँदा म्वाइ खाने यौनाइमा उमेरको परिपक्वतासँगै वृद्धि हुँदै जाँदा रौँ पलाए भन्न खोजिएको छ । अहिले पहिले जस्तो गर्न मिल्दैन भन्न खोजिएको छ । (१७०) को उखानमा बुढी मान्छेलाई कुन ठाउँमा छु के गर्न

हुन्छ के गर्न हुँदैन भन्ने कुराको ज्ञान नभएकोले जहाँ मन लाग्यो त्यहीँ यौन सम्पर्क राख्न खोजेको कुरा चित्रण गरिएको छ । (१७१) को उखानमा घरमा सती सावित्री बन्ने स्वास्नी मान्छे घरबाहिर सय पति अर्थात् सयौँ परपुरुषसँग यौनसम्पर्क गर्दै हिँड्छे भन्न खोजिएको छ । यस्ता आइमाइ पानी माथिको ओभानो बन्न खोज्छन् भनिएको छ ।

यसैगरी (१७२) को उखानमा सँगै बसेर एउटै खाटमा सुतिसकेर पनि केटीहरूले अर्कोदिन लाज मानेर घुम्तो कस्छन् भन्न खोजिएको छ । सुत्ने बेलामा नाङ्गै भएर यौनसम्बन्ध राख्दा लाज नमान्नेले अर्कोदिन लाज मानेको नाटक गर्ने प्रवृत्ति देखाइएको छ । (१७३) को उखानमा वेश्याको आफ्नो घर हुँदैन ऊ जोसँग जान्छे उसदिनका लागि त्यहीँ बस्छे । अर्कोदिन अर्कोसँग जान्छे । उसको स्थायी घर हुँदैन । त्यस्तै बेइमानको कुनै भर हुँदैन । उसले भनेको बेलामा कुनै काम सम्पन्न गर्दैन । त्यसैले वेश्याको घर हुँदैन बेइमानको भर हुँदैन भनिएको छ । (१७४) को उखानमा वेश्याको लक्षण हाँसो हो । उसको हाँसोबाटै वेश्या भएको चिन्न सकिन्छ । त्यस्तै रोगको लक्षण काँसो अर्थात् खोकी हो । खोकी लागेमा रोग लागेको थाहा पाउन सकिन्छ ।

३.२० निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्यायमा नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ । प्रस्तुत शीर्षकमा समाजमा प्रचलित नेपाली उखानलाई विविध विषय र पारिवारिक, नाता सम्बन्धका आधारमा छुट्याएर अलग अलग अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ पारिवारिक जीवनभित्र पनि नारी जीवनसँग सम्बन्धित उखानलाई मात्र मध्यनजर गरी अध्ययन गरिएको छ । यसमा आमाबाबु, बहुविवाह, जोइपोइ, सौता, भड्केलो, देवर भाउजू, सासू-बुहारी, छोरा-बुहारी, छोरा-छोरी, केटा-केटी, फुपू, सासू-ज्वाइँ, साली-भेना, चेलीबेटी, विधवा, रुढी-अन्धविश्वास र अश्लीलताबोधक उखानहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत विषयमा तत्तत् नातासम्बन्धमा के-कस्तो सम्बन्ध रहेको हुन्छ र समाजमा त्यसको के-कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने कुराको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । समग्रमा नारी जीवनमा आधारित सम्पूर्ण उखान नारीलाई हेर्ने भाव उत्पन्न गराउने मनोवृत्तिका रहेका छन् भन्न सकिन्छ ।

परिच्छेद चार उपसंहार

४.१ सारसङ्क्षेप

नेपाली भाषा उखानको प्रयोगका दृष्टिले सम्पन्न छ । उखानहरू सामाजिक, सांस्कृतिक, जातिगत, पारिवारिक, कृषि, पशुपक्षी आदि विविध विषयसित सम्बन्धित छन् । प्रस्तुत शोधकार्य नारी विषयक उखानहरूको अध्ययनसित सम्बन्धित छ ।

पहिलो परिच्छेद शोध परिचयसित सम्बन्धित छ । यसमा शोध परिचय, समस्या कथन, शोध कार्यको उद्देश्य, पूर्व कार्यको समीक्षा, शोधको सीमा, सामग्री सङ्कलन र शोध विधि तथा शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद उखानको सैद्धान्तिक अध्ययनसित सम्बन्धित छ । यसमा उखानको परिचयका साथ परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ । उखानका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले व्यक्त गरेका उखानसँग सम्बन्धित मतहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै उखानका विशेषताअन्तर्गत सारगर्भितता, सङ्क्षिप्तता, शिक्षामूलकता, सजीवता, स्थानीयता, सार्वकालिकता र सार्वजनिकता, रूपविविधता भएको कुरा निर्धारण गरिएको छ । यसै अन्तर्गत उखानको उत्पत्ति र विकासअन्तर्गत ऐतिहासिक घटना, सामाजिक संस्कृति परिवेश, नीतिसन्देश, किंवदन्तीलाई समेत स्पष्ट पारिएको छ । यस्तै उखान र लोकसाहित्यका अन्य विधाको तुलनाअन्तर्गत उखान र लोकगीत, उखान र लोकगाथा, उखान र लोकनाटक, लोककथा र उखान, गाउँखाने कथा र उखानको परिचयका साथै उखान र टुक्काको अन्तर समेत स्पष्ट पारिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद नेपाली भाषामा प्रचलित नारी विषयक उखानको अध्ययनसित सम्बन्धित छ । नेपाली समाजको संरचना व्यक्ति, घरपरिवार, जाति, धर्म, संस्कृति र भाषाबाट बनेको हुन्छ । यस किसिमको संरचना भित्र नारीको विभिन्न भूमिका रहेको हुन्छ । त्यस किसिमको भूमिकाभित्र रहेर नारीले समाजलाई अगाडि बढाएको हुन्छन् । त्यस किसिमका भूमिकामा आमा, दुलही, सौता, भाउजू, सासू, बुहारी, छोरी, फुपू साली, चेली,

विधवा आदि रहेका हुन्छन् । यस किसिमका भूमिकामा रहेर काम गर्ने नारीलाई समाजले विभिन्न आरोप गर्दै उखानको निर्माण गरेको पाइन्छ । त्यति मात्र नभई नारी र नारीका बीचमा चल्ने जुहारीमा पनि उखान निर्माण हुन्छन् । त्यस किसिमका उखानलाई आमा-बाबु, आमा, बहुविवाह, जोड पोड, सौता-भङ्केलो, देवर भाउजू, सासू-बुहारी, छोरा-बुहारी, छोरा-छोरी, केटा-केटी, फुपू, सासू-ज्वाइँ, साली-भेना, चेलीबेटी, विधवा, रुढी-अन्धविश्वास र अश्लीलताबोधक शीर्षकमा रहेर नारीसँग सम्बन्धित नेपाली उखानको उदाहरण दिई अध्ययन विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ ।

४.२ निष्कर्ष

निष्कर्षमा नेपाली लोकजीवनको व्यावहारिक अनुभवबाट सिर्जिएका नारी विषयक उखानहरू मानसिक चिन्तन, आस्था, विश्वास, मान्यता, परम्परा, संस्कृति, इतिहास, जीवन प्रक्रियाका यथार्थ प्रतिबिम्ब झल्काउने विशिष्ट अर्थवाहक उक्ति मानिन्छन् । सरल भाषामा कुँदिएका स्वयम्मा पूर्ण यस्ता उखानले एकातिर समाजलाई नीति शिक्षा दिइरहेको हुन्छ भने अर्कातिर मानवीय समाजका कमी-कमजोरी विषयमा आलोचना गरिरहेको देखिन्छ । एउटै नारी कहीं आमा, कहीं छोरी, कहीं बुहारी, कतै सासू, कतै साली, कतै श्रीमती आदि विविध भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने क्षमताका हुन्छन् । यिनमा यस्तो विशिष्ट क्षमता हुँदाहुँदै पनि कतै नारीले नारीलाई नै शोषणमा पारेको पाइन्छ । यस किसिमको घटनामा नेपाली समाजले उक्तिका रूपमा उखानको निर्माण गरेको पाइन्छ । सामान्य कथनभन्दा भिन्न विशिष्ट आलङ्कारिक उक्ति नै उखान हुन् ।

४.३ शोधकार्यका प्रमुख प्राप्ति वा उपलब्धि

- (क) उखान धेरैलाई छोटोमा भन्न सक्ने अर्थपूर्ण वाक्य हुन् ।
- (ख) पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा नारीसित सम्बन्धित धेरैजसो उखानहरू नारीको अस्तित्व र अस्मितासँग खेलवाड गरेर बनाइएका छन् ।
- (ग) नारीको प्रमुख शत्रुका रूपमा नारी नै रहन्छ ।
- (घ) नारी बहुआयामिक भूमिकामा प्रस्तुत ।
- (ङ) प्रस्तुत उखानले दिएको सन्देशलाई सही ढङ्गबाट प्रयोग गर्नु पर्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, लोकनाथ (२०६०), गोरखा जिल्लामा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, काठमाडौं ।
- असिम, गोपाल पाण्डे (२०४५), रचना केशर (बा.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- अज्ञात, कपिल (२०५६), उखानको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण, विवेक (वर्ष ११, अङ्क ४, पृ. ३९) ।
- आचार्य, मुकुन्द (२०५३), भोजपुरी उखान-टुक्का, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. २ ।
- आचार्य, दीक्षित, राममणि (२०२७), उखान सङ्ग्रह, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- उप्रेती, कुन्दनलाल (सन् १९८०), लोक साहित्य के प्रतिमान, दोस्रो संस्क., अलिगढ, भारत : भारत प्रकाशन मन्दिर (रजि.), पृ. १७० ।
- खत्री, रेमबहादुर (२०५५), गुल्मी जिल्लामा प्रचलित उखानको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, काठमाडौं ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५४), नेपाली उखानमा प्रगतिवादी स्वर, प्रलेस (वर्ष ४, पूर्णाङ्क ८, पृ. ९०-९१) ।
- घिमिरे, कृष्णप्रसाद (२०५४), लोकगीतको परिभाषा र वर्गीकरण, कुञ्जिनी (वर्ष ५, अङ्क ३, पृ. ८७) ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४), हाम्रो लोक संस्कृति, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०३९), अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४१), नेपाली लोक साहित्यको विवेचना, काठमाडौं : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, पृ. ३-४, ४३४ ।

नेपाल, देवी (२०५९), *नेपाली उखानमा जातीय आरोप, दीपशिखा* (वर्ष १३, अङ्क ७, पृ. ४३-५०) ।

पन्थी, टीकामणि (२०३६), *उखानका जराहरू, हाम्रो पुरुषार्थ* (वर्ष ७, अङ्क १, पृ. ५-६) ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५०), *राम्रो रचना मीठो नेपाली*, काठमाडौँ : सहयोगी प्रकाशन, पृ. ३३ ।

----- (२०५४), *नेपाली उखान र गाउँखाने कथा*, तेस्रो संस्करण, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, पृ. २८ ।

प्रधान, पादरी गङ्गाप्रसाद (१९६५), *नेपाली उखानको पोस्तक*, दार्जिलिङ : गोर्खा प्रेस ।

प्रधान, पारसमणि र अमरमणि प्रधान (२०११), *नेपाली चल्ती उखान* (दो.सं.), कालिम्पोङ : पी.एम. प्रधान एण्ड सन्स ।

प्रधान, पारसमणि (२०२६), *नेपाली साहित्यमा उखानको स्थान*, टिपनटापन, कालिम्पोङ : भाग्यलक्ष्मी प्रकाशन ।

पोखरेल, बद्रीविशाल (२०३५), *बैतडेली उखानको वर्गीकरण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौँ ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२), *राष्ट्रभाषा*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

पौड्याल, शिवप्रसाद (२०५१), *लुम्बिनी क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली उखानको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्री विभाग, काठमाडौँ ।

बन्धू चूडामणि (२०५८), *नेपाली लोक साहित्य*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, प्रभा (२०५८), *सासू बुहारी वर्षौँदेखिको जुहारी*, कान्तिपुर साप्ताहिक (वर्ष ७, अङ्क ६, असार ८, पृ. १०) ।

भट्टराई, हर्षनाथ शर्मा (२०२३), *नेपाली उखान टुक्का*, काठमाडौँ : शर्मा पुस्तक भण्डार ।

शमशेर, पुष्कर (२०२४), *नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यपद्धति इत्यादिको कोश*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, नरदेव (१९९५), *कविवर मोतीराम भट्टको सचित्र जीवनी*, बनारस : नरदेव शर्मा ।

शर्मा, मोहनराज (२०३६), शब्दरचना र वर्ण विन्यास, काठमाडौँ : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, पृ. २८० ।

सुवेदी, केशव (२०५५), नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन अनुसन्धान परम्परा, अनुसन्धान प्रतिवेदन, काठमाडौँ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

परिशिष्ट खण्ड

यस शोधपत्रमा प्रयोग भएका नारी विषयक उखानहरू

पारिवारिक जीवन

- (१) लोग्ने स्वास्नीको भगडा, परालको आगो ।
- (२) जोइपोइ एकै, मलाई दिए मकै ।
- (३) जोइ न पोइ, पोइ न पोते, सातु न सोप्याक कोसा खाँदै सुसेल्लै ।
- (४) बाबु आमाको माया छोराछोरी माथि, छोराछोरीको माया दुङ्गामुढा माथि ।
- (५) भगडे स्वास्नी काउछाको माला ।

नारी जीवन

- (६) गृहिणी बिनाको घर भूतको डेरा ।
- (७) जसको जोइ छैन उसको कोइ छैन ।
- (८) पानी ल्याउनु मूलको, केटी ल्याउनु कुलको ।
- (९) घर सप्रन्छ बुहारीले, खेत सप्रन्छ पानीले ।

आमाबाबु

- (१०) ठेस नलागी आमाबाबु सम्भ्रँदैँन ।
- (११) आमातिरको मामा न बाबुतिरको काका ।
- (१२) बाबु मरे आधा टुहुरो, आमा मरे पूरै टुहुरो ।
- (१३) बाबु छोराको हिसाबकिताब, आमाछोरीको ऐँचोपैँचो ।
- (१४) आमा भए बाबुलाई अरुको दोष किन लाग्थ्यो र !
- (१५) अरुले अरुलाई जिस्क्याउँछन्, लाटालाटीले आफ्नै बाबु आमालाई जिस्क्याउँछन् ।
- (१६) अर्ती मिठो र बाबुआमा पराई कहिल्यै हुँदैँन ।

आमा

- (१७) अरुको लाख आमाका काख ।
- (१८) पिटे पनि आमै जाती, पोले पनि घामै जाती ।
- (१९) आमा गुनाकी छोरी हुन्छे, विग्रनु सप्रनु आफै बन्छे ।
- (२०) बच्चाकी आमा र बुढाकी स्वास्नी छिट्टै नमर्नु ।
- (२१) जाँड विग्रन्छ, मर्चागुना, केटाकेटी विग्रन्छन् आमा बिना ।

बहुविवाह

- (२२) मर्दका दसवटी हुन्छन् ।
- (२३) छोरा भए बुहारी कतिकति ।
- (२४) मङ्सिरमा मुसाले पनि सातवटी ल्याउँछ ।
- (२५) दुई स्वास्नीको घर बलियो तीन गोरुको हल बलियो ।
- (२६) भगडा नभए जोर स्वास्नी कस्तु रिन नभए जमानी सुति बस्तु ।
- (२७) तीन गोरुले खेत सप्रन्छ, दुई स्वास्नीले घर विग्रन्छ ।
- (२८) दुई स्वास्नीको पोइ, कुना बसी रोई ।
- (२९) जेठीलाई पिँढी, कान्छीलाई सिँढी ।
- (३०) दुई जोइको पोइ, भाँडा माभदै रोई ।
- (३१) तीन गोरुले बीउ खान्छन्, दुई जोईले जीउ खान्छन् ।
- (३२) जेठीको बोली नै साह्रो, कान्छीको पादै पनि प्यारो ।
- (३३) मेरा मालिकका हजारौँ पियारा, मगरनी ज्यापुनी थरुनी सारा ।
- (३४) जेठी माग्छे पानी कान्छी माग्छे घाम, म एकलो बुढो कतातिर जाम ।
- (३५) छोरी पोसी ज्वाइँलाई पोइपोसी सौतालाई ।
- (३६) एक स्वास्नीको पोइ ब्रह्मचारी
दुई स्वास्नीको पोइ कर्महारी ।
तीन स्वास्नीको पोइ नर्कपारी ।

जोइ-पोइ/लोगने-स्वास्नी

- (३७) जोइपोइ भए एकै, म भए भोकै ।
- (३८) जोइपोइ एकै, म भए व्यर्थै ।

- (३९) जोइपोइ एकै, मलाई दिए मकै ।
- (४०) पोइ न पोते, जोइ न जुंगा ।
- (४१) आँट नभएको लोग्ने र साँच नभएकी स्वास्नी काम लाग्दैन ।
- (४२) लोग्नेको घर छैन, स्वास्नीको जात छैन ।
- (४३) ठाडा खोलाको भल, लोग्ने स्वास्नीको कल ।
- (४४) मुठीको धन, नजरकी स्वास्नी ।
- (४५) होचाकी जोइ, सबैकी भाउजू ।
- (४६) बाँभी स्वास्नी सुत्केरको बेथा जान्दिन ।
- (४७) भातको ऐँचो र स्वास्नीको पैँचो हुँदैन ।
- (४८) जहाँ मेरो खाने पिउने उही उसको माइत ।
- (४९) लोग्ने गयो वर्मा, स्वास्नी छैन घरम ।
- (५०) कि रानी होलिस्, कि राँडी होलिस् ।
- (५१) आफू हुनुहुन्न, जेठाजुले छुनुहुन्न ।
- (५२) सती जान दिइनस्, तै मेरो पोइ ।
- (५३) मरे सासूको छोरो, बाँचे मेरो पोइ ।
- (५४) घर पनि ह्याङ्गो, पोइ पनि च्याङ्गो ।
- (५५) जुन पोइ होला जस्तो, उही जेठाजु परेको ।
- (५६) बाह्र वर्षमा पोइ आएको म राँडलाई ज्वरो आएको ।
- (५७) मागेको मोहीले र खोजेको पोइले जुग चल्दैन ।
- (५८) भिरबारीमा मल हाल्नु र बुढो पोइ पोस्नु एकै हुन्छ ।
- (५९) अरुले ल्याए हाँडोभाँडो, हाम्रोले ल्याए सिस्नोको काँडो ।
- (६०) आफू उठी नेपाल जाने, छोरो पाइनस् भन्ने ।
- (६१) भोकमा पाइन मकैका ठेला बैँसमा पाइन पोइ ।
- (६२) पोइसँग बस्छे भटभटेमा दुवै आँखा लडाउँछे चटपटेमा ।
- (६३) पितृलाई तर्पण बाहुनलाइ अर्पण नेवारलाई खर्पन र स्वास्नीलाई दर्पण बेस ।
- (६४) घरमा सती बाहिर सय पति ।
- (६५) नामर्दको जोइ हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु बेस ।

- (६६) लोग्ने मान्छेले आँट वर्षदिन, स्वास्नी मान्छेले आँटे एकैछिन ।
 (६७) दस घर माइती हल्ला खल्ला, एउटा चोलो बल्ल बल्ल ।
 (६८) घिउ न तेल पक्का कठी सेल ।
 (६९) असल सुनलाई पाइन चढाउनु पर्देन, राम्री स्वास्नीलाई सिँगार्नु पर्देन ।
 (७०) आइमाइका बल पहाड, गोरुका बल मधेस ।

सौता र भड्केलो

- (७१) भड्केलो मुटुको कीलो ।
 (७२) सौतेनी घर, दिनहुँको कल ।
 (७३) सौतेने पोइको के धाक लाउनु ।
 (७४) सौताको छोरो चाकको पिलो ।
 (७५) खानुमाथि खानु, सौतामाथि जानु ।
 (७६) सौताको रिसले पोइको काखमा मुत्ने ।
 (७७) सौताको रिसले सातभारी मल बोकेँ ।
 (७८) निदाएको हो र ? सौता पो तह लाएको ।
 (७९) सातवटा सौता पैतालाको धुलो, एउटा भड्केलो मुटुको कीलो ।

देवर भाउजू

- (८०) देख्दादेख्दै भाउजू राँडी भइन् ।
 (८१) दाजुलाई सक्दिन भाउजूलाई फन्कै राख्दिन ।
 (८२) भाउजू परिन् दाजुको हात, रिस रह्यो मेरो हात ।
 (८३) दाजुलाई केही नहोस्, भाउजूको हात चुरा नरहुन् ।

सासू-बुहारी

- (८४) कहिले सासूको पातो कहिले बुहारीको पालो ।
 (८५) पोहोर मरिन सासू, अहिले आए आँसु ।
 (८६) कुन्ताकी बुहारी भट्टमास खाएकी ।
 (८७) गनगने सासू, भनभने बुहारी ।

- (८८) काम पाइनस् बुहारी पाडाका ... कन्या ।
- (८९) सासू मरी बुहारी परिपाठ परी ।
- (९०) नून हालिस् बुहारी ? के बित्यो सासू ।
- (९१) पानीले खाएको खेत, सासूले खाएकी बुहारी ।
- (९२) बुहारीको पत्यार नलागे सासूले ढिकी कुटनुपर्छ ।
- (९३) ठूलो गास नहाल बुहारी कण्ठसिरी चूँडिएला ।
- (९४) उम्किछस् बुहारी कुकुर हगाई ल्या ।
- (९५) काम नपाएकी बुहारी पोच्छे उठाउँछे ।
- (९६) के गर्छेस् बुहारी उही पोच्छु उही उठाउँछु ।
- (९७) आइ बुहारी आयो काम गई बुहारी गयो काम ।
- (९८) बुहारी मुताइबाटै जानियो ।
- (९९) सुन सुन बुहारी तेरा पोइका कुरा, सुन्दिन बुहारी उराठलाग्ने कुरा ।
- (१००) केश किन काटिस् बुहारी ? जुम्राका पीरले ।
- (१०१) खाउँ त कर्कली पेट फर्कली, नखाउँ त कर्कली सासू भर्कली ।
- (१०२) काम गर बुहारी काख चेलो छ, खान आइज बुहारी ठूलो थाल कता छ ।

छोरी-बुहारी

- (१०३) छोरी कुटी बुहारी तर्साउनु ।
- (१०४) छोरीलाई भन्नु बुहारीलाई सुनाउनु ।
- (१०५) छोरी पाल्नेले बुहारी पाल्दैन, भौसी पाल्नेले गोरु पाल्दैन ।
- (१०६) मूलको पानी, कुलको छोरी ।

छोरा र छोरी/केटा-केटी

- (१०७) छोरा जन्मे खसी, छोरी जन्मे फर्सी ।
- (१०८) छोरो पाल्नु सहरमा, छोरी पाल्नु कुनामा ।
- (१०९) घोडाले खाएको वन र छोरीले खाएको घर कहिल्यै पलाउँदैन ।
- (११०) हुप बिनाको छोरो, रूप बिनाकी छोरी ।
- (१११) घर नखाएकी छोरी, प्रदेश नखाएको छोरो ।

- (११२) पाँचौं कन्या छैठौं वर जसो मन लाग्छ उसै गर ।
 (११३) केटा बिग्रे कमर्सले केटी बिग्रे नर्सले ।
 (११४) केटाको तलब नसोध्नु, केटीको उमेर नसोध्नु ।
 (११५) गोरखामा छोरी नदिनु, सल्यानटारमा गोरु नदिनु ।
 (११६) अगाडिबाट ब्युटिफुल, पछाडिबाट हावडाको पुल ।
 (११७) ज्योतिषीका छोरी राँड, वैद्यका छोरी गलगाँड ।
 (११८) छोरी मरी गाल टरी ।
 (११९) छोरी बिगाय्यो फाइबरले, छोरो बिगाय्यो ड्राइभरले ।
 (१२०) छोरीको जन्म घरकी कर्म घर ।
 (१२१) केटी बिग्रन्छे सस्तो प्रेमले, केटो बिग्रन्छ रक्सी र रमले ।
 (१२२) केटी नहेर्नु, केटीकी आमालाई हेर्नु ।
 (१२३) केटी नपाए दाड जानु, नसा नलागे भाड खानु ।
 (१२४) बिहे गरेर पठाएको छोरी छिमेकी बराबर हुन्छे ।
 (१२५) बाबुले पालेकी छोरी, आमाले पालेको छोरो ।
 (१२६) नबोल्ने युवतीको नामै नसोध्नु ।
 (१२७) दूध उम्ले अगेनामा, छोरी उम्ले खाडलमा ।
 (१२८) गरिबको छोरीले आँप तास्छन्, धनीका छोरीले उखु तास्छन् ।
 (१२९) छोरी पोसी ज्वाइँलाई, पोइ पोसी सौतालाई ।
 (१३०) इलाम गएर केटी जोर्नु, भापा गएर खेती जोर्नु ।
 (१३१) बिहे गर्ने हत्पतले केटी माग्नै बिस्यो ।

फुपू

- (१३२) लुटको धन फुपूको सराद्ध ।
 (१३३) नकचरी फुपू भदाहा घर जाई ।
 (१३४) बाबा फुपू आइन् – त्यहीं राँडले त मारेकी छ
 पछाडि पोको पनि छ
 त्यही राँडले त पालेकी छ ।

सासू र ज्वाइँ

- (१३५) अघायौ ज्वाइँ ? डल्लिएँ सासू ।
 (१३६) ज्वाइँ न स्वाइँ अगुल्टाले च्वाइँ ।
 (१३७) खसी काटेर तिहुन भएन, छोरी दिएर ज्वाइँ भएन ।
 (१३८) यो भुङ्कोमा घिउ भए त ज्वाइँलाई किन नदिउँ ।

साली-भेना

- (१३९) साली भेना मिल्छन्, नगर्ने कुरा गर्छन् ।
 (१४०) सालीको आश गर्दागर्दै भेनाको बगर बास ।
 (१४१) सालीलाई फकाउनु पर्दैन सिन्कीलाई पकाउनु पर्दैन ।
 (१४२) साली नै नभए के ससुराली नाफा नै नभए के बेपारी ।
 (१४३) नुन बिनाको तरकारी साली बिनाको ससुराली ।

चेलीबेटी

- (१४४) चेलीलाई माइतीको खरानीले पनि पुग्दैन ।
 (१४५) छोरीबेटीलाई माइतीको कुकुरै पनि प्यारो लाग्छ ।
 (१४६) कुकुर पाल्यो चितुवालाई छोरी पाल्यो ज्वाइँलाई ।
 (१४७) छोरी भन्छे माइती-माइती, माइती भन्छन् किन आइती ।
 (१४८) अर्थ न वर्थ गोविन्द गाई, माइतमा बसी छोरो पाई ।
 (१४९) दशघर माइती हल्ला खल्ला, एउटो चोला बल्ल बल्ल ।
 (१५०) भुरामा हाल्या भुस छैन, माइती लिन्या अर्सा ।

विधवा

- (१५१) टुहुराको दिन फर्कन्छ, राँडीको दिन बित्छ ।
 (१५२) किन मरिस राँड, आफ्नै पीरले ।
 (१५३) जिउादी राँडका बाह्रबिस पोइ, मर्न लागि राँड कोइ न कोइ ।
 (१५४) गरिवलाई जिउनु र राँडीलाई बिउनु छैन ।
 (१५५) के खोज्छेस् राँड ? पोइ ।
 (१५६) हाँडीमा कनिका छउन्जेल राँडीलाई निद्रा लाग्दैन ।

- (१५७) राँडीकी छोरी हाँडीमा परी, उम्लेर मरी ।
 (१५८) राँडी भइभनेर बोक्सी, गरिब भयो भनेर चोर लगाउनु हुँदैन ।

रुढी/अन्धविश्वास

- (१५९) आफैँ बोक्सी, आफैँ धामी ।
 (१६०) बोक्सीको आँखा ठूलो, चोरको डाँको ठूलो ।
 (१६१) चोरले चोर देख्छ, बोक्सीले बोक्सी ।
 (१६२) आमाभन्दा छोरी बोक्सिनी ।
 (१६३) जो बोक्सी उही सुँडिनी ।
 (१६४) एक डङ्किनी चल्दा सात धर्ती हल्लिन्छ ।

अश्लीलता बोधक उखान

- (१६५) भोकमा पाइन मकैका ठेला बैसमा पाइन पोइ ।
 (१६६) काँठोमा पल्केको लोग्ने मान्छे, र नाठोमा पल्केकी स्वास्नी मान्छे, चाँडै
 बिग्रन्छन् ।
 (१६७) कि त लाउँला सुनका बाला कि त जाला भुजीका खाला ।
 (१६८) रातामाटेको रातोमाटो हाँडी बनाउनलाई
 केटीमाथि केटा चढ्यो नानी बनाउनलाई ।
 (१६९) कमारी र पित्ले थाल कहिल्यै बिटुलो हुँदैन ।
 (१७०) ख्याल ख्यालमा बुढीमाथि चढ्यो स्याल ।
 (१७१) उनी जमाना गए यिनी जमाना आए म्वाइँ खाने मुजीमा भुत्ला पलाए ।
 (१७२) ठाउँ न ठहर बुढीको रहर ।
 (१७३) घरमा सती बाहिर सय पति ।
 (१७४) सँगै बसी सुतिसकी, लाजमान्दै घुम्तो कसी ।
 (१७५) बेस्सेको घर हुँदैन, बेइमानको भर हुँदैन ।
 (१७६) वेश्याको लक्षण हाँसो, रोगको लक्षण काँसो (खोकी) ।